

BREDE WELVAART EN REGIONALE ONTWIKKELINGEN

Position paper

Otto Raspe, Jeroen Content & Mark Thissen

20 augustus 2019

*Dit position paper is een product uit een onderzoeksprogramma dat het PBL in de periode 2019 tot 2022 uitvoert op verzoek van het Ministerie van LNV, aansluitend bij het beleid gericht op de Regio Deals; beleid waarin Rijk en regio gezamenlijk werken aan nieuwe, concrete oplossingen rond regionale opgaven ten behoeve van de **brede welvaart***

*Het **doel** van dit paper is om een theoretische en conceptuele beschrijving van brede welvaart te geven en dit begrip in een regionaal perspectief te plaatsen.*

We bouwen daarbij voort op de Verkenning Brede Welvaart van PBL, SCP & CPB uit 2017.

Latere producten in het onderzoeksprogramma bouwen op dit paper voort, bijvoorbeeld specifieke analyses op deelaspecten van brede welvaart, het vertalen van brede welvaart in indicatoren ten behoeve van monitoring, benchmarking en ex-durante evaluatie in een lerend evaluatie proces. Belangrijke vragen hierbij zijn welke strategieën Rijk en regio's inzetten rond de opgaven de brede welvaart te verbeteren en welke handelingsperspectieven hierbij een rol spelen.

Brede welvaart en regionale ontwikkelingen

© PBL Planbureau voor de Leefomgeving

Den Haag, 2019

PBL-publicatienummer: 3796

Contact

Mark Thissen [mark.thissen@pbl.nl]

Auteurs

Otto Raspe, Jeroen Content & Mark Thissen

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: Raspe, O., J. Content & M. Thissen (2019), *Brede welvaart en regionale ontwikkelingen*, Den Haag: PBL.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is vóór alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk gefundeerd.

Inhoud

Beleid en welvaart	4
Onze dagelijkse ervaring en waardering van het leven is in wezen lokaal.	4
Maar kennis over brede welvaart en regio's staat nog in de kinderschoenen	4
Terwijl er veel urgente maatschappelijke vragen zijn	4
Het debat over brede welvaart	5
Wat speelt er bij brede welvaart in een regionaal perspectief?	7
Beleid rond brede welvaart en regio's	8
Tot slot	9
Opbouw van het position paper	10
1 Het debat over brede welvaart	11
1.1 Aanleiding	11
1.2 Naar een breed welvaartsbegrip in regionale context	11
1.2.1 'Beyond GDP'	12
1.2.2 'Beneath GDP'	17
1.2.3 De juiste geografische schaal	21
1.2.4 Hoe relateren regionale opgaven aan brede welvaart?	21
1.2.5 Complexe relaties tussen economie – ecologie – sociaal en geluk	22
1.2.6 Reflectie op beleid: plaats- en mensgebonden	25
1.2.7 Voor welke opgaven staan regio's?	26
1.3 Regio Deals	27
1.4 Conclusies	30
Literatuur	31
Met dank aan	33
Bijlage 1	34

Beleid en welvaart

Onze dagelijkse ervaring en waardering van het leven is in wezen lokaal

Of mensen een baan kunnen vinden, een goede school voor hun kinderen of adequate gezondheidszorg hangt af van waar ze wonen. De beschikbaarheid van kansen en toegang tot hoogwaardige openbare diensten beïnvloeden steeds vaker de locatiekeuze van mensen (OECD 2014). Regio's spelen daarom een cruciale rol in het perspectief op welvaart; wat mensen van waarde vinden. Zeker als naast economische omstandigheden van productie en consumptie óók sociale netwerken en de kwaliteit en veiligheid van de leefomgeving waarin mensen leven in het begrip van welvaart worden meegenomen: deze verschillen aanzienlijk tussen regio's en ze veranderen sterk in de tijd. Welvaart moeten we dus in een breed perspectief beschouwen: de brede welvaart.

Maar kennis over brede welvaart en regio's staat nog in de kinderschoenen

We weten relatief weinig over de verdeling van deze brede welvaart over en binnen regio's, én hoe deze te interpreteren (Morrison 2014, Tomany 2017, Aalders e.a. 2019). Hoe verschilt deze bijvoorbeeld over stad versus niet-stad, of groei- en krimpgebieden? En zijn patronen van brede welvaart nu aan het convergeren of divergeren? Zien we bijvoorbeeld een stapeling van achterstanden op meerdere aspecten van welvaart, bijvoorbeeld in gezondheid of criminaliteit, in bepaalde gebieden? Maar misschien wel het belangrijkste, we weten nog relatief weinig over welke geografische contextuele factoren welvaart vergroten of verkleinen, en hoe de deze doorwerken in het aanpassingsvermogen en gedrag van mensen. Welvaart van mensen wordt immers gevormd door een combinatie van individuele kenmerken én 'plaatsgebonden'-kenmerken (OECD 2014).

Terwijl er veel urgente maatschappelijke vragen zijn

Zowel in de samenleving als bij beleid spelen urgente vraagstukken rondom brede welvaart en problemen die burgers ervaren. Het gaat hier bijvoorbeeld om vragen rond (te lage) werkzekerheid, (toekomstig) inkomen, de nabijheid en toegang tot voorzieningen (gezondheidszorg, onderwijs), de betaalbaarheid van huisvesting, en de baten en lasten van grote transities (zoals de energietransitie), maar óók om de afruil tussen alle verschillende elementen die onderdeel vormen van de brede welvaart. Bovendien speelt de perceptie van mensen over de brede welvaart een rol, waardoor het meten van brede welvaart cruciaal wordt om door de burgers ervaren veranderingen in brede welvaart te kunnen duiden en eventuele handelingsperspectieven aan overheden te bieden.

Het overheidsbeleid staat voor de opgave om haar beleid te laten aansluiten bij de vraagstukken rond dit *brede welvaartsbegrip* en de complexe keuzes en afruilen die hierachter schuil gaan. Kernvragen bij de beleidsopgave is of het beleidsinstrumentarium de bedoelde (bevolkings-) groepen bereikt, of er voldoende onderlinge samenhang is tussen de elementen van waarden (nu en in de toekomst) en tussen groepen in de samenleving, én vooral of beleid voldoende toegesneden is op de op te lossen problemen.¹ En dat alles in een regionale context. Regionaal beleid gericht op brede welvaart gaat in essentie over de kansen en mogelijkheden (materiele en niet-materiele) welvaart voor mensen te creëren en de verdelingsvraagstukken die daarbij horen. Het adresseert de vraag voor wie in welke regio de welvaart

¹ Raad van State (2018).

verbeterd kan worden. Maar hierbij gaat het dus ook om de verdeling van de welvaart over mensen in verschillende regio's, en het omgaan met regionale ongelijkheid.

Hoewel het verbeteren of borgen van de brede welvaart een traditionele overheidstaak is, is kennis en informatie over deze brede welvaart slechts beperkt beschikbaar waardoor het politieke debat zich eenzijdig richt op slechts enkele elementen van brede welvaart en daarmee dus ook beperkt aandacht heeft voor de afruil tussen de verschillende elementen van brede welvaart.² In het publieke debat gaat het vaak wel over alle elementen van de brede welvaart. Hoe komt het bijvoorbeeld dat het besteedbaar inkomen van huishoudens sinds de crisis minder groeit dan de productiviteit van onze economie gemeten in BBP per inwoner?³ En wie moet er betalen voor de energietransitie? En wat levert de energietransitie ons op als ons BBP er niet door groeit? En waarom blijft het ervaren welbevinden in specifieke regio's over de laatste decennia achter bij de economische groei? (Luiten Van Zanden & Rijpma 2019). En dat terwijl we in een van de gelukkigste landen van de wereld wonen? (Helliwell e.a. 2019)

Welvaart gaat over wat mensen van waarde vinden

Naast het hebben van een inkomen en daarmee kunnen consumeren, gaat het bijvoorbeeld ook over gezondheid, het genieten van onderwijs, sociale verbanden, persoonlijke ontplooiing, vrijetijdsbesteding, en de kwaliteit en veiligheid van het milieu en leefomgeving waarin mensen leven. Welvaart gaat niet alleen om de effecten van het menselijk handelen in het 'hier en nu' maar ook om de effecten 'elders' (buitenland) en 'later' (toekomstige generaties) (CPB, PBL & SCP 2018). Cruciaal is dat uit de veelheid van de elementen die waarde kunnen toevoegen keuzes moeten worden gemaakt omdat de inzet van middelen om welvaart te verkrijgen eindig zijn; ze zijn schaars. Keuzes maken betekent dat de keuze voor het één veelal ten koste gaat van iets anders.

Het debat over brede welvaart

In de bovenstaande box wordt een beschrijving van welvaart geven. Omdat het om meer dan materiële zaken gaat wordt dit ook wel als 'brede welvaart' getypeerd. In het verdiepende deel van dit positon paper beschrijven we het recente beleids- en wetenschappelijke debat over het verbreden van het welvaartsbegrip (we noemen dit het '*Beyond & Beneath GDP*' debat). Kort gezegd: Al enige tijd is er discussie of het inkomen wat in Nederland verdient wordt- het bruto binnenlands product (bbp) – nog wel voldoet als indicator voor welvaart en als meetlat om beleid aan te toetsen (Special Issue ESB april 2019). De meest gehoorde kritiek is dat het bbp een te nauwe maat van welvaart is. Maar een alternatieve brede welvaartsmaat gaat over meer dan 'meten alleen' en moet nieuwe antwoorden bieden op eeuwenoude discussies over de fundamenteën van welvaart en hoe hier juist mee om te gaan.⁴ We gaan nu in op een aantal kernissues rond het brede welvaartsbegrip.

Voorbij de gemiddelden

In de basis wordt (brede) welvaart bepaald door de veelheid aan elementen die hierboven zijn genoemd, maar het probleem is dat deze elementen door verschillende mensen anders worden gewaardeerd. De traditionele oplossing is om de welvaart van de 'gemiddelde mens' te onderzoeken. Hierdoor verdwijnt dit probleem, maar doemt een nieuw probleem op: de gemiddelde mens bestaat niet en gemiddelden zeggen daarom weinig over de welvaart van

² Tijdelijke commissie Breed welvaartsbegrip Tweede Kamer (cm Grashoff) vergaderjaar 2015–2016, 34 298, nr. 3

³ Zie ook: OECD (2019), <http://www.oecd.org/sdd/na/household-dashboard.htm>. Badir (2018) laat in dit kader ook zien dat het besteedbaar inkomen van huishoudens al bijna veertig jaar vrijwel stilstaat.

⁴ In de 17e eeuw identificeerde Jeremy Bentham bijvoorbeeld het verschil tussen individuen al als het grootste probleem van de analyse van welvaart (Ekelund & Hébert 1988).

mensen met specifieke kenmerken in specifieke locaties. Hiernaast is het bruto binnenlands product (BBP) per hoofd weliswaar over het algemeen een goede proxy voor het monetaire deel van de welvaart van de gemiddelde mens, maar sluit het niet goed aan bij een aantal maatschappelijke vraagstukken zoals eerder genoemd.

Veranderingen in welvaart

Een aanvullend probleem bij de analyse van welvaart is hoe om te gaan met een welvaartsverandering van mensen met een verschillend niveau van welvaart. Is het zo dat een verdubbeling van de welvaart van iemand met een hoog niveau van welvaart zwaarder weegt dan dat van iemand met weinig welvaart? Een veelvoorkomende gekozen oplossing is door te analyseren of alle mensen er op vooruit gaan als de winnaars de verliezers compenseren.⁵ Dit werkt echter alleen goed als alle welvaart onder één noemer wordt gebracht zodat men niet met verschillen in preferenties rekening hoeft te houden. Hier gebruikt men over het algemeen het inkomen voor⁶. Ook hier geldt dat het maar de vraag is of inkomenshervdeling wel een oplossing is om welvaartsverschillen te compenseren. We gaven immers aan dat er meer is dan materiele welvaart en ook de kwaliteit van de leven- en leefomgeving maakt uit.

Naar 'capabilities'

Daarnaast geeft de literatuur aan dat er ook wordt gezocht naar andere manieren om de problemen van het meten van de welvaart te ondervangen (bijvoorbeeld door de OECD, in navolging van Sen 2009, Stiglitz e.a. 2009). Deze methode is niet gebaseerd op een koppeling aan bestaande systemen zoals de nationale rekeningen (zie voetnoot 10), maar geeft een heel andere kijk op welvaart en hoe deze welvaart te meten. Deze methode is gericht op het meten van 'capabilities'. Deze capabilities, zoals toegang tot scholing, gezondheidszorg en de arbeidsmarkt, scheppen voor het individu de mogelijkheid om een bepaald welvaartsniveau te behalen. Door op deze manier naar welvaart te kijken wordt het niet gemeten aan het resultaat (zoals de consumptie van natuur, recreatie of het hebben van een auto), maar aan de bron van dit gebruik. Doordat dit gemeten wordt aan de bron spelen verschillende preferenties tussen individuen geen rol, maar het blijft lastig een verschil in capabilities tussen verschillende individuen met elkaar af te wegen. Zo is de nabijheid van zorg voor ouderen wellicht belangrijker dan voor jongeren waarvoor de nabijheid tot onderwijs juist weer belangrijker is.

Geografische specificering

Om voorbij de gemiddelden te komen is het zoals we al aangaven ook belangrijk om de heterogeniteit van (groepen) mensen te duiden, waarbij het belangrijk is om af te dalen naar de geografische schaal die relevant is voor de kwaliteit van leven: de regio. Het duiden van welvaart gaat ook om de geografische specificering van de schaal waarop mensen welvaart ervaren: de dagelijkse leefomgeving. Juist de woon- en werkomgeving van mensen bepaalt in belangrijke mate waarin mensen welvaart kunnen realiseren en ervaren. Wat in dat kader speelt beschrijven we in de volgende paragraaf.

⁵ Binnen de economie heet dit Pareto optimaliteit in combinatie met het compensatieprincipe.

⁶ Bij het onder 1 noemer brengen probeert men recent ook niet-monetaire factoren (zoals milieueffecten) mee te nemen om bovenstaande problemen op te lossen. Zo is er het recente werk van de OECD (Ven 2018) dat voortbouwend op het originele werk van het CBS een breder systeem van nationale rekeningen probeert op te zetten waarbij natuur en milieu accounting en het onderscheid naar verschillende groepen in de samenleving wordt weergegeven in een nieuw systeem van nationale rekeningen. Doordat in deze aanpak ook verschillende soorten kapitaal worden opgenomen wordt er ook expliciet rekening gehouden met niet hernieuwbare bronnen en de welvaart in de toekomst. Hiernaast wordt in deze systematiek meer aandacht gegeven aan het gebruik (dat wat mensen gebruiken) omdat dit dichterbij de welvaart van mensen staat dan het inkomen (middelen om gebruik te verkrijgen). Deze methode gaat dus van het meten van het bruto binnenlands product (BBP) naar het meten van wat verschillende mensen (in verschillende regio's) gebruiken. Merk op dat voor de gemiddelde mens dit eigenlijk op ongeveer hetzelfde uitkomt. Deze methodiek adresseert dus het eerste probleem om de welvaart te bepalen.

Wat speelt er bij brede welvaart in een regionaal perspectief?

We gaven aan dat de kennis over brede welvaart in regio's pas recent in ontwikkeling is (gekomen). De uitdaging voor ruimtelijke wetenschappers ligt er in om individuele en contextuele effecten op 'brede welvaart' of welzijn te scheiden, maar helemaal om de interactie tussen context en individuele karakteristieken in het aanpassingsproces mee te nemen. Veel van de verbanden zijn daarin niet-lineair (Easterlin 2011)⁷, de geografie kent vele schalen (Pike e.a. 2006) en regio's zijn geen geïsoleerde territoriale eenheden Amin (2004).

Waterbed-effecten

Bovendien speelt dat de uitkomsten van individuele opgaven op regionaal niveau niet een-op-een vertaald kunnen worden naar geaggregeerde welvaart vanwege 'waterbedeffecten': wanneer het bijvoorbeeld gaat om de bestrijding van de criminaliteit in één regio kan dit leiden tot een verschuiving van criminaliteit naar een andere regio. Hetzelfde type probleem doet zich voor als mensen met bepaalde kenmerken, zoals mensen met bijstand, zijn verhuisd, bijvoorbeeld omdat ze na de herstructurering van een woonwijk niet meer terugkeren in de voor hen te dure huizen: dan lijkt de wijk een positieve richting op te ontwikkelen in de werkloosheidsstatistieken, maar is er in werkelijkheid sprake van een verschuiving in populatie.

Wat reken je toe aan een regio?

We gaven aan dat het meten van brede welvaart veelal een nationale aangelegenheid is, waarbij het bruto binnenlands product (BBP) een belangrijke indicator is. Bij benadering komt dit bruto BBP immers overeen met het inkomen dat wordt verdient in een land. Het is dus een goede benadering van de gemiddelde monetaire welvaart in het land. Maar als bijvoorbeeld de inkomensverdeling verandert gaat dit gemiddelde uit de pas lopen met de ontwikkeling van de welvaart van de meeste mensen. Deze discrepantie tussen de gemiddelde welvaartsontwikkeling en de individuele welvaartsontwikkeling wordt nog veel groter op het regionale niveau. Naast verschillen in inkomen, spelen dan verschillen in prijzen en economische potentie tussen regio's (zie een veelheid aan studies hierover van het PBL) terwijl de samenhang tussen regio's een rol gaat spelen waarbij het inkomen in andere regio's kan worden verdiend dan waar men woont (zowel loon- als kapitaalinkomen), men gebruik maakt van voorzieningen in verschillende regio's, en dat de baten van regionale investeringen in andere regio's kunnen neerslaan (zoals gaswinning, energietransitie) dan de locatie van de kosten.

Stapelning van problemen of dempende effecten

Met het hanteren van een breed welvaartsperspectief vanuit een geografisch perspectief wordt ook duidelijker of bepaalde kansen en problemen 'stapelen' in bepaalde regio's. Recente onderzoeken geven immers aan dat de economische, sociale en ecologische elementen van brede welvaart regionaal zijn: woningmarkten en arbeidsmarkten functioneren vooral op regionale schaal, economische activiteiten en voorzieningen zijn ongelijk over de ruimte verdeeld, het functioneren van economieën is sterk van geografische omstandigheden afhankelijk, regio's verschillen in sociale aspecten en in de kwaliteit van de leefomgeving (bijvoorbeeld in de schone lucht, veiligheid en congestie). Hierdoor kunnen sterktes en zwaktes in termen van brede welvaart steeds in dezelfde regio's neerslaan.⁸

Maar vanuit een breed welvaartsperspectief kan het ook zo zijn dat bepaalde onderdelen hiervan in een tegengestelde richting werken zodat in een gemiddelde voor een regio deze effecten tegen elkaar wegvallen: een regio met veel economische groei (een relatief hoge welvaart) kan juist veel criminaliteit en onveiligheid (een relatief lage welvaart) hebben, of

⁷ Over het algemeen geldt dat mensen met een hoger inkomen gemiddeld genomen gelukkiger zijn dan mensen met een lager inkomen (een correlatie tussen inkomen en geluk), maar dat als het inkomen over de tijd hoger wordt gaat dit niet gepaard met een stijging in subjectieve welvaartsfactoren als geluk.

⁸ Raspe & Stam (2019).

andersom. Nog een voorbeeld: in een regio minder economische potentie en groei zijn de lonen normaal gesproken lager, maar dit geldt ook voor de huizenprijzen zodat dit in de koopkracht kan uitmiddelen.

Problemen of potenties, gelijkheid of groei

Vraagstukken rond de brede welvaart gaan niet alleen gaan over 'achterblijvende gebieden'. Ook in regio's waarin het economisch voor de wind gaat speelt het vraagstuk hoe deze groei-potentie verder te faciliteren en wat deze groei betekent voor verschillende groepen in de samenleving: is er sprake van inclusieve en duurzame groei? En welke effecten heeft deze groei op woning- en arbeidsmarkten? Zijn er voldoende betaalbare huizen? De eventuele af-ruil tussen regionale gelijkheid en regionale groei staat dus ook centraal in de brede welvaartsanalyse.

Recente politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen hebben deze discussie weer sterker onder de aandacht gebracht. De ruimtelijke ongelijkheid neemt toe en het niet optreden van regionale convergentie kan onvoldoende met bestaande economische theorieën worden verklaard (Iammarino e.a. 2019). In recent invloedrijk regionaal economisch onderzoek (Rodríguez-Pose 2018) wordt een direct verband gelegd tussen economisch achterblijvende regio's en de onvrede die in deze regio's leeft.⁹ Deze achterblijvende regio's met weinig economische potenties en een gebrek aan kansen waarin een aanhoudend hoog niveau van armoede negatieve sociale multipliers tot gevolg lijkt te hebben¹⁰ en daarmee een voedingsbodem voor ontevredenheid te zijn.

Deze 'regionale economie van de onvrede' (Chen e.a. 2017) of de 'wraak van de regio's die er economisch niet toe doen' (Rodríguez-Pose 2018) verhoogt wereldwijd de belangstelling voor regionaal-economisch beleid en lijkt te wijzen op een verschuiving van regionaal beleid alleen gericht op groei en de 'regionale winnaars' naar beleid waar ook aandacht is voor de economische achterblijvers.

Beleid rond brede welvaart en regio's

Aandacht voor brede welvaart kent, in tegenstelling tot het nauwe economische welvaartsbegrip, nog geen lange traditie (zo beschrijven we later in dit paper), én toegepast in een regionaal perspectief voegt nog een extra nieuwe dimensie toe. Het recente beleid rond de *Regio Deals* maakt de combinatie en is dus met recht vernieuwend en experimenteel te noemen (zie de box voor enkele illustraties). In dit position paper proberen we dit beleid van een kennisbasis te voorzien over het begrip 'brede welvaart'.¹¹ Het deel *Verdieping* gaat hierop in.

⁹ In de literatuur wordt wel gesproken over 'de revenge of the places that don't matter' (Rodríguez-Pose 2018).

¹⁰ Moretti asserts Amerika is segregating educationally (p.104) and that this educational segregation has **social and political implications**. Not only does higher wages follow higher educational levels, but longer life, fewer divorces, better and more healthier lifestyles (including less smoking and more exercise, less obesity, better diets) and even charity inequality and crime rates.

¹¹ Het PBL werkt hier in de periode 2019 tot 2022 op verzoek van het Ministerie van LNV aan.

Regio Deals

Het kabinet Rutte III (VVD, CDA, D66 & ChristenUnie 2017) zet in op samenwerking tussen Rijk en regio, tussen overheden onderling, maar ook met bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties. 'Het Regeerakkoord stelt een budget ter beschikking voor regionale opgaven. Bij startnota is dit budget vastgesteld op €950 miljoen voor de jaren 2018 tot en met 2022 (Kamerstuk 34 775, nr. 54): de Regio Envelop' (LNV 2018a: 1).¹² Naast zes prioritaire opgaven¹³ zet het Kabinet een substantieel deel van het budget in voor zogenoemde *regio deals* (LNV 2018a). Partijen in de deals verplichten zich aan elkaar om de komende jaren gezamenlijk aan nieuwe, concrete oplossingen ten behoeve van de brede welvaart te werken. In de deals staan de opgaven van de regio centraal. Deze opgaven zijn kenmerkend voor de regio en meervoudig van aard (LNV 2018b).

Sinds de start van dit beleid zijn er meerdere Regio Deals in de maak. Hoewel dus meervoudig in opgaven gaat het kort samengevat om een aantal kernopgaven¹⁴: **Brainport Eindhoven** en **Twente** richten zich vooral op *het ondersteunen van de groeipotentie die er is*. Dit zijn vooral ondernemende, kennis- en technologierijke regio's. Voorbeelden van deals die zich vooral richten op *economische structuurversterking*, gekoppeld aan een noodzakelijke transitie die de kernsectoren (-activiteiten) in de regio moeten doormaken zijn de deals in **FoodValley, Noordelijk Flevoland, Zuid- en Oost-Drenthe, Natuurinclusieve landbouw (Noord-Nederland), Noordoost Fryslân en Zeeland**. Soms vallen hier maatschappelijke uitdagingen mee samen. Meer *gericht op de kwaliteit* in woon- en leefklimaat, gekoppeld aan werkklimaat zijn de deals in **Achterhoek, Midden en West Brabant, bodemdaling Groene Hart**. Deals die zich richten op *het wegwerken van achterstanden* op sociaal-economisch vlak waarvan de problematiek uitstraalt op de leefbaarheid van het gebied zijn de deals in **Den Haag Zuid-West, Rotterdam-Zuid, Parkstad Limburg, ZaanIJ**.

Tot slot

Uit bovenstaande voorbeelden van Regio Deals komen verschillende perspectieven voor beleid naar voren die in essentie alle met groei van welvaart (materieel en niet-materieel), kansen en mogelijkheden en verdelingsvraagstukken te maken hebben, zowel tussen als binnen regio's. Centraal is de vraag of en hoe beleid wil omgaan met regionale verschillen? Een kernvraag hierbij is of beleid daarbij moet aansluiten bij ongelijkheid in uitkomsten van brede welvaart (zoals verschillen in inkomen), of in wat kansenongelijkheid wordt genoemd. Deze laatste sluit aan bij de beschreven capabilities-benadering; bijvoorbeeld ongelijke kansen op onderwijs geven mensen een achterstand om welvaart te genereren. Deze benadering sluit ook beter aan bij een evaluatie methodologie omdat problemen over verschillen tussen mensen in waardering en gedrag (het benutten van kansen) geen rol spelen.

Regionaal beleid dat start vanuit de regionaal-economische structuur, waarbij het bijvoorbeeld gaat om het aanjagen van economische groei en het bevorderen van werkgelegenheid sluit hierbij aan. Maar regionaal beleid kan ook regio-specifieke maatschappelijke opgaven als uitgangspunt nemen. In dat geval wordt gekeken naar factoren als kwaliteit van wonen, veiligheid, milieu en sociale samenhang.

¹² De Regio Envelop is de naam die gebruikt wordt voor het budget ten behoeve van de regionale opgaven (de zes reeds geoordeelde prioritaire opgave en de regio deals in wording). We noemen in deze notitie het Rijksbeleid gericht op regionale opgaven de Regio Portefeuille.

¹³ Nucleaire problematiek, ESTEC, Zeeland, Eindhoven, Rotterdam Zuid en de BES-eilanden

¹⁴ In deze box zijn de deals aan 1 kernopgave (de meest centrale) toegerekend, maar door de meervoudigheid van de opgaven bestaat er weldegelijk een overlap in kernopgaven.

Een goed beeld schetsen van zowel de economische structuur als de maatschappelijke opgaven is een ingewikkelde opgave. Raspe en Stam (2019) schrijven hierover: "Enerzijds is een generiek kader voor het meten van regionale welvaart vereist. Het voordeel hiervan is dat regio's met elkaar vergeleken kunnen worden en dat eventuele regio-overstijgende effecten kunnen worden gesignaleerd. Effecten in de ene regio kunnen positief of negatief uitstralen naar andere regio's. Of aaneengesloten regio's kunnen geconfronteerd worden met een gedeelde – regio-overstijgende - problematiek, zodat op een hoger ruimtelijk niveau naar oorzaken moet worden gekeken. Anderzijds moet een regionale brede welvaartsmonitor ruimte bieden voor de eigenheid van regio's. Dit vereist de capaciteit van regio's om zelf hun context-specifieke maatschappelijke opgaven te signaleren, te meten en af te wegen".

Recent onderzoek van de OESO (OECD 2014) laat zien dat juist op dit laatste punt regionale monitors te kort komen. De doelen worden vaak erg generiek gedefinieerd en de indicatoren die worden gemonitord zijn slecht verbonden met de regionale strategieën om de brede welvaart te bevorderen.

Het nieuwe regionale beleid gericht op brede welvaart vereist dus een nieuwe kennisinfrastructuur die de effecten voor de regio en het land als geheel in beeld brengt. Er is behoefte aan nauwkeurige en tijdige informatie op basis waarvan beleid kan worden voortgezet of aangepast en waarop dit beleid dus gedurende de implementatie periode kan worden geëvalueerd. Dit is een proces dat ook wel 'lerend evalueren' of 'opgavegericht evalueren' wordt genoemd (Van der Steen e.a. 2018).

Opbouw van het position paper

Het position paper heeft als doel om het begrip (en debat over) *brede welvaart* in de literatuur te positioneren. In literatuur is er bijvoorbeeld een levendige discussie of een veel gebruikte maat om welvaart te meten, het Bruto Binnenlands Product (BBP) niet moet worden verbreed (paragraaf 1.2.1), én geografisch moet worden verdiept (paragraaf 1.2.2) en over welke elementen het dan gaat en welke schaal relevant (paragraaf 1.2.3) is. We plaatsen deze kennis in de beleidscontext door te kijken hoe regionale opgaven aan brede welvaart relateren (paragraaf 1.2.4), of dit mensen of plaatsgericht beleid vergt (paragraaf 1.2.5). Ten slotte komen we tot een typologie over voor welke opgaven regio's staan (paragraaf 1.2.7).

VERDIEPING

1 Het debat over brede welvaart

1.1 Aanleiding

"GDP measures everything... except that which makes life worthwhile" (Robert F. Kennedy, speech at the University of Kansas 1968)

"We want policies that reflect our values, but nobody says what those values are" (Stiglitz quoted in Tomaney 2017)

Bovenstaand citaten geven twee belangrijke zaken in een debat over 'welvaart' en de kwaliteit van leven weer. Het eerste citaat past bij het debat over hoe welvaart het beste te meten en of het Bruto Binnenlands Product (BBP¹⁵) daar een geschikte indicator voor is. Het tweede citaat geeft aan dat beleid gericht zou moeten zijn op zowel het verbeteren van onze welvaart en ons welzijn (het geheel van waarden), maar dat het lastig is om deze waarden uniform te identificeren en te meten. In beleid en wetenschap komt dit debat samen. Hoewel niet nieuw, krijgt het recent veel en extra aandacht. Over dit debat gaat dit position paper, en dan specifiek over het perspectief van 'brede welvaart' en de kwaliteit van leven; een levendig debat waarin (nog steeds) geen consensus is over het meten van de waarden van het leven:

"There is no theoretical consensus on how to measure ... human well-being" (UN 2014)

We bespreken dit in het algemeen maar specifiek in een regionale context.

1.2 Naar een breed welvaartsbegrip in regionale context

Het bestuderen van welvaart is traditioneel, en al vanaf het begin, een onderwerp van de economische wetenschap (Theeuwes 2008). Het heeft geleid tot een indrukwekkend intellectueel bouwwerk dat tot unieke en consistente theoretische resultaten heeft geleid (Theeuwes 2008). Het BBP heeft daarin een centrale plaats gekregen, het is een indicator voor de totale toegevoegde waarde van alle goederen en diensten en het saldo van productgebonden belastingen en subsidies, en daarmee vooral een indicator die de geproduceerde materiele waarden in een bepaald land in een bepaalde periode weergeeft (Verbiest e.a. 2019)¹⁶. Per hoofd

¹⁵ In het Engels Gross Domestic Product (GDP) genoemd, als we naar het internationale debat verwijzen dan gebruiken we soms de afkorting GDP.

¹⁶ Verbiest e.a. (2019) beschrijven hoe het BBP wordt berekend, verkregen uit de *productie-*, de *bestedingen-* en de *inkomensbenadering*.

van de bevolking is het een zeer veel gebruikte maatstaf om het economisch ontwikkelingsniveau van landen in de hele wereld te meten en onderling te vergelijken. En vooral ook een indicator die belangrijk is voor beleid, om de impact van haar maatregelen en investeringen aan te relateren: veel beleidsinspanningen worden gedaan om de welvaart in een land te verbeteren. BBP wordt daarbij vaak gebruikt als een algemene indicator van welvaart en welzijn van landen. Canoy & Lerais (2008) beschrijven de historie van deze indicator, zijn kracht, de logica om deze indicator te gebruiken en ook de mankementen ervan.

De laatste jaren komt echter een belangrijk debat hierbinnen sterk in de schijnwerpers te staan: het debat over hoe welvaart te meten, én of nationale statistieken hierover voldoende inzicht geven. We noemen dit het debat over *'beyond and beneath GDP'*. Onderstaand citaat geeft een illustratie om voorbij BBP te denken:

"The decisions we as individual citizens make depend on what we measure, how good our measurements are and how well our measures are understood ... For example, traffic jams may increase GDP as a result of the increased use of gasoline, but obviously not the quality of life." (Stiglitz e.a. 2009, pp. 8–9)

Kern van de vraag gaat dus over het meten van welvaart en of dit niet in een breder perspectief moeten worden geplaatst. *'Beyond GDP'* gaat over de wens en noodzaak tot een breed welvaartsperspectief te komen.¹⁷ Went (2019) beschrijft het verder kijken dan het BBP als *onomstreden en passend bij een internationale trend*. Daarnaast zijn zaken die in de dagelijkse leefomgeving van individuen spelen van groot belang voor brede welvaart. Het aggregeren van welvaart tot een nationaal perspectief doet daar geen recht aan, aangezien deze zaken variëren tussen regio's, en om die reden een sterker regionaal perspectief behoeven (*'beneath'* gaat over het geografisch afdalen naar het schaalniveau waarop veel aspecten van welvaart spelen). Dit position paper behandelt deze twee trends en gaat dus over het begrip brede welvaart en regionale ontwikkelingen. We gaan op beide in.

1.2.1 *'Beyond GDP'*

Veel discussies over de tekortkomingen van BBP als welvaartsindicator gaan bijvoorbeeld over de (veelal moeizame) relatie tussen economische groei en andere dimensies van wat *'well-being'* (het materiele en niet-materiele welzijn) wordt genoemd, bijvoorbeeld sociale, culturele en ecologische dimensies. Juist op deze zaken spelen grote maatschappelijke opgaven. Te denken valt aan de afruil tussen economische groei en ecologische of sociale waarden; in hoeverre de welvaart ten koste gaat van het milieu, of in hoeverre de welvaart ongelijk is verdeeld. Hoewel er momenteel grote consensus bestaat om bij beleid deze zaken en de afruilen mee te nemen, is het theoretisch en empirisch verre van uitgekristalliseerd hoe deze brede welvaart dan te definiëren en te meten (Canoy & Lerais 2008). Het is hier overigens goed om op te merken dat naast de genoemde negatieve externaliteiten er ook een sterke samenhang bestaat tussen BBP en de kwaliteit van onderwijs, gezondheid, cultuur en armoede.

Om in het denken over brede welvaart een versnelling te brengen werd er in 2008, op verzoek van de Franse president Nicolas Sarkozy, de Commissie *Measurement of Economic Performance and Social Progress* in het leven geroepen met het doel aan te geven hoe het meten van welvaart en vooruitgang zou kunnen worden verbeterd. Deze commissie stond onder leiding van Joseph Stiglitz, Amartya Sen and Jean-Paul Fitoussi. In September 2009 publiceerden zij hun resultaten (Commissie 2009 en Stiglitz e.a. 2009). We karakteriseren deze studie als een belangrijk ankerpunt in het denken over brede welvaart.¹⁸

¹⁷ Zie ook Gertner (2010) in de New York Times voor een beschrijving van dit debat.

¹⁸ Michalos (2011) geeft aan dat Stiglitz e.a. (2009) aansluiten bij een langlopend debat over Nationale Rekeningen en het gebruik van GDP en eigenlijk geen nieuwe kritieken aanvoeren. Met andere woorden het debat over hoe welvaart te definiëren en te meten behoort tot de kern van de economische wetenschap. Stiglitz e.a.

Een belangrijke bijdrage is dat Stiglitz e.a. (2009) een sterke nadruk leggen op huishoudens en individuen, in plaats van de traditionelere focus op geaggregeerde economische waarden.

"... the time is ripe for our measurement system to shift emphasis from measuring economic production to measuring people's well-being... and well-being should be put in a context of sustainability" (Commission 2009, p.12)

Het benadrukken van dit brede welvaartsbegrip is volgens de Commission (2009) belangrijk omdat er een toenemende kloof lijkt te bestaan tussen de informatie uit geaggregeerde gegevens en hetgeen belangrijk is voor het welzijn van de mensen. Het slechten van de kloof heeft er dus vooral mee te maken dat moet worden gewerkt aan een (statistisch) systeem dat aanvullend op het GDP (en dus vooral waarden die worden gegenereerd op markten), ook inzicht biedt in het welzijn van mensen en de waarde van duurzaamheid. Een dergelijk systeem zou daarbij niet alleen de gemiddelde niveaus van welzijn in een bepaalde gemeenschap moeten meten, en hoe ze in de loop van de tijd veranderen, maar ook de diversiteit hierbinnen en de verbanden tussen verschillende dimensies van welzijn (Commissie 2009 p.12). Stiglitz e.a. (2009) geven aan dat er verschillende dimensies voor het welzijn van mensen zijn, maar dat een goed beginpunt het meten van het *materiele welzijn* of de *levensstandaard* van mensen is (Commission 2009, p.12)

Het perspectief wordt dus verschoven van het meten van economische productie naar dat van de welvaart van mensen. Gebaseerd op het werk van Sen (1998) wordt welvaart gerelateerd aan individuele mogelijkheden (*capabilities*); de condities die belangrijk zijn om keuzes te kunnen maken, de mogelijkheden en vrijheden die mensen daarbinnen hebben en ook de materiele uitkomsten daarvan.

"The information relevant to valuing quality of life goes beyond people's self-reports and perceptions to include measures of their "functionings" and freedoms. In effect, what really matters are the capabilities of people, that is, the extent of their opportunity set and their freedom to choose among this set, the life they value. The choice of relevant functionings and capabilities for any quality of life measure is a value judgment, rather than a technical exercise. ...Measuring these features requires both objective and subjective data" (Commission 2009, p. 15).

Binnen dit perspectief worden inkomen en levensstandaard vooral instrumenteel beschouwd voor het bereiken van die mogelijkheden.¹⁹ Het meten van inkomen (huishoudinkomen) heeft ten opzichte van BBP per hoofd al grote voordelen, omdat het beter de daadwerkelijke materiele levensstandaard van mensen weergeeft, maar ook omdat in veel landen BBP per hoofd en inkomen zich erg verschillend hebben ontwikkeld (Causa e.a. 2015):

"On average across OECD countries and between the mid-1980s and the late 2000s, growth in GDP per capita has not fully trickled down to household incomes)." (Causa e.a. 2015).

De vraag is dus ook of huishoudens via andere wegen profiteren van een hoog of hoger BBP per hoofd, of dat hier systematisch iets mis is en dat welvaartsbaten niet bij de huishoudens terecht komen maar bijvoorbeeld bij bedrijven of hun aandeelhouders.

(2011) hebben het vooral verbreed naar het politieke en beleidsdebat. En het is geen gesloten debat. In de woorden van de Commissie Stiglitz: "the commission regards its report as opening a discussion rather than closing it"(p.18).

¹⁹ Zie voor een uitgebreide beschrijving van Sen's werk De Blander (2008).

De opgave blijft om vanuit de 'capabilities benadering' een vertaling naar indicatoren te maken (Canoy & Lerais 2008). Recent zien we dat in dat kader meer en meer studies zich baseren op het werk van Stiglitz e.a. (2009), en daarbinnen het werk van Sen (1998) incorporeren.

Wat weten we over wat mensen van waarde vinden?

In deze paragraaf ging het om het verbreden van het welvaartbegrip naar 'wat mensen van waarden vinden'. Gezien de introducerende quote "*We want policies that reflect our values, but nobody says what those values are*" is het antwoord op deze vraag niet makkelijk te geven. Centraal staat daarbij wel de capabilities benadering: de mate waarin mensen de kansen, mogelijkheden en de vrijheden hebben om keuzes te maken die belangrijk zijn voor wat ze van waarden vinden. PBL, SCP & CPB (2017) beschrijven in dat kader drie perspectieven: een kwaliteit-van-leefomgeving perspectief, een kwaliteit-van-leven perspectief, en een welvaartseconomisch perspectief. In het vervolg van dit paper gaat het over de operationalisatie van deze begrippen in het algemeen en daarna in een regionale context (hierbij staat het werk van de OECD centraal)

In 2011 startte de OECD een uitgebreid onderzoekstraject met het doel om ten behoeve van beleid meer bewijsmateriaal en een brede visie op welvaart te leveren (het *How is Life?* Programma). Hierin onderscheiden ze drie lijnen. De brede focus gaat over meer dan alleen het inkomen en de financiële omstandigheden van mensen, maar ook hun gezondheid en hun competenties, de kwaliteit van de omgeving, waar ze wonen en werken, en hun algemene tevredenheid met het leven. Wat materiele welvaart en inkomen betreft gaat het ook over de verdeling daarvan, niet alleen het totale bedrag van de goederen en diensten, maar bijvoorbeeld ook op de verdeling van welvaart over groepen en de omstandigheden van degenen aan de onderkant van de welvaarts ladder. Tenslotte gaat het niet alleen over de voorwaarden van het "hier en nu", maar ook over die elders in andere delen van de wereld en in de toekomst (OESO 2011). Veel van wat Stiglitz e.a. (2009) adviseren is in de OECD (2011) publicatie overgenomen.

Kern van het werk van de OECD, gerelateerd aan Stiglitz e.a. (2009) is samen te vatten in vier kenmerken:

1. De focus op mensen, in plaats van de hele economie;
2. De concentratie op de meerdere uitkomsten (indicatoren) van brede welvaart (well-being);
3. In ogenschouw nemend hoe de verdeling van brede welvaart over de bevolking is;
4. Met zowel objectieve als subjectieve aspecten meenemend.

Naast de OECD startte de United Nations (UN 2014) in dezelfde periode een onderzoeksprogramma naar 'duurzame ontwikkelingen' (*Sustainable development and human well-being*). Duurzame ontwikkeling is daarbij het kerngebied. Waarbij ze terugrijpen op de definitie van de Brundtland Commissie:

"...to ensure that the needs of the present do not compromise the ability of future generations to meet their own needs" (United Nations, 1987).

Het Brundtland Report uit 1987 benadrukt drie dimensies van duurzame ontwikkeling. Het gaat om de welvaart van de huidige generatie ("here and now"), toekomstige generaties ("later") en de welvaart van mensen in andere landen dan het eigen land ("elsewhere"). Ook in denken van UN (2014) wordt teruggerepen op Sen (1993). De mogelijkheden van consumptie (en dus inkomen) en het vergaren van goederen heeft een centrale plaats, maar bepaalt slechts gedeeltelijk de welvaart van individuen. Mensen moeten vrij zijn en de mogelijkheden hebben deze goederen in te zetten. Hoe meer vrijheid mensen hebben, hoe

meer mogelijkheden ze hebben en hoe groter de kwaliteit van leven. In UN (2014) wordt aangegeven dat het ook over niet-materiele zaken gaat.

CBS monitor brede welvaart

In 2018 publiceerde het Centraal Bureau voor de Statistiek haar Monitor Brede Welvaart (CBS 2018a). Deze monitor sluit aan bij het genoemde werk van de OECD (2014) en UN (2014). Brede welvaart betreft in deze monitor:

“de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze ten koste gaat van die van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld” (CBS 2018a).

Nadrukkelijk wordt de brede welvaart daarbij niet in één enkel cijfer uitgedrukt (maar als een dashboard).²⁰ Het werken met een veelheid aan indicatoren is ook in lijn met de positie van de planbureaus over het meten van brede welvaart (PBL, SCP & CPB 2017), maar wijkt daarmee af van andere onderzoeken naar de regionale brede welvaart in Nederland (Aalders e.a. 2019). Er wordt door het CBS dus een set indicatoren gebruikt, die zijn verbonden aan drie dimensies: “hier en nu”, “later” en “elders”. Alle drie de dimensies bevatten elementen van materiële welvaart en welzijn, zoals de kwaliteit van leven en de leefomgeving. Ook in het werk van CBS (2018) speelt de *capabilities approach* van Sen een centrale rol.²¹ En daarmee dus het accent op de persoonlijke kenmerken van mensen (om gezondheid, werken, leren en wonen), de kwaliteit van de omgeving waarin zij leven (de samenleving, de veiligheid en het milieu) en meer in het algemeen hun materiële welvaart en welzijn. Elk thema behelst specifieke indicatoren waarmee een beeld geschetst kan worden van de ontwikkelingen binnen het thema (zie tabel 1).

We vatten de thema’s binnen de drie dimensies samen in de tekst box (deze is letterlijk overgenomen uit CBS 2018a): Bijlage 1 geeft een overzicht van de indicatoren die bij deze dimensies horen.

Brede welvaart “Hier en Nu” betreft de persoonlijke kenmerken van mensen, de kwaliteit van de omgeving waarin zij leven en meer in het algemeen hun materiële welvaart en welzijn. Juist omdat welvaart een breed begrip is, wordt een groot aantal thema’s in het “Hier en Nu”-dashboard onderscheiden. Voor de persoonlijke kenmerken gaat het om gezondheid, werken, leren en wonen. Bij de omgevingskenmerken betreft het de samenleving, de veiligheid en het milieu. Elk thema behelst specifieke indicatoren waarmee een beeld geschetst kan worden van de ontwikkelingen binnen het thema.

De zeven grote thema’s met betrekking tot de brede welvaart “Hier en Nu” zijn:

-Materiële welvaart en welzijn: Mensen kopen goederen en diensten om invulling en kleur te geven aan hun leven. Brede welvaart beperkt zich echter niet tot deze materiële aspecten van het leven. Het welzijn, ofwel de mate waarin mensen tevreden zijn met hun leven, is maatgevend voor de welvaart in de breedste zin van het woord.

²⁰ De Monitor Brede Welvaart (CBS 2018a) sluit aan bij een international forum waarin wordt nagedacht over hoe brede welvaart te meten. Ze is opgesteld conform de CES Recommendations on Measuring Sustainable Development (UNECE/Eurostat/OECD 2014). Het CES-meetsysteem is een internationale standaard voor het meten van brede welvaart en duurzaamheid. Met dit meetsysteem hebben statistische bureaus een wetenschappelijk onderbouwde ‘gemeenschappelijke taal’ ontwikkeld om brede welvaart in kaart te brengen. Het CES-meetsysteem is gebaseerd op het rapport van Stiglitz, Sen en Fitoussi (2009) en de wetenschappelijke inzichten die daaraan ten grondslag liggen (CBS 2018a: 18).

²¹ “Uit Sen’s capabilities approach worden drie concepten gebruikt, namelijk ‘capabilities’, ‘functionings’ en ‘waardering’. Capabilities zijn de vrijheden of mogelijkheden die individuen hebben. Vrijheid is een middel maar draagt ook zelf bij aan de brede welvaart van een individu. Functionings zijn de toestanden waarin individuen verkeren (“beings”) en de activiteiten die ze ondernemen (“doings”). Waardering verwijst naar het hogere doel van ontwikkeling volgens Sen: “freedoms of people to lead the lives they have reason to value” (Sen, 1999, p. 10). Waardering betreft hier een subjectieve waardering, meestal van burgers of bedrijven, van de uitkomsten binnen een beleidsthema.” (CBS 2018b: 10)

-*Werken en leren*: Brede welvaart hangt voor mensen in de "beroepsgeschikte" leeftijd sterk af van het hebben van betaald werk. Werk en vrije tijd moeten daarbij wel in een voor het individu optimale balans kunnen worden gebracht. Een goede opleiding is daarbij essentieel voor de mogelijkheden op werk.

-*Gezondheid*: Gezondheid is bepalend voor de kwaliteit van leven. Een (chronische) ziekte beperkt iemands mogelijkheden om deel te nemen aan de samenleving.

-*Wonen*: Een goed dak boven het hoofd behoort tot de allereerste levensbehoeften. Nederlanders geven een substantieel deel van hun inkomen uit aan hun huis.

-*Samenleving*: Een samenleving waaraan iedereen kan deelnemen en waarin mensen kunnen vertrouwen op elkaar en op instituties als de overheid en het rechtssysteem vormt ook een onderdeel van brede welvaart.

-*Veiligheid*: Misdaad grijpt direct in op de kwaliteit van leven van slachtoffers. Zowel feitelijke risico op slachtofferschap als het gevoel van (on)veiligheid doen ertoe.

Milieu: Schone lucht, schoon water, gezonde natuur en een bodem zonder gif zijn elementaire levensbehoeften.

Brede welvaart "Later" betreft de hulpbronnen die volgende generaties nodig hebben om een zelfde niveau van welvaart te kunnen bereiken. De keuzes die alle Nederlanders gezamenlijk maken in het hier en nu hebben consequenties voor de volgende generaties in Nederland. Om de kwaliteit van leven op peil te houden zijn allerlei hulpbronnen nodig. Dat betreft zowel economisch, als natuurlijk, menselijk en sociaal kapitaal. De hoeveelheid kapitaal per inwoner moet op zijn minst gelijk blijven, willen volgende generaties een zelfde niveau van welvaart kunnen bereiken.

De vier soorten kapitaal voor de brede welvaart "Later" zijn:

-*Economisch kapitaal*: Economisch kapitaal omvat de machines en werktuigen, de ICT, het kenniskapitaal en de infrastructuur die nodig zijn voor het opbouwen van materiële welvaart en het genereren van economische groei.

-*Natuurlijk kapitaal*: Natuurlijk kapitaal betreft onder meer de kwaliteit van natuur en milieu, de omvang van grondstofvoorraden en biodiversiteit. Natuurlijk kapitaal vormt een eerste levensvoorwaarde.

-*Menselijk kapitaal*: Menselijk kapitaal omvat het aantal mensen dat economisch actief is en het aantal uren dat zij werken evenals hun gezondheid en opleidingsniveau. Dit zijn tevens aspecten die de productiviteit van arbeid mede bepalen.

-*Sociaal kapitaal*: Sociaal kapitaal betreft de mate waarin mensen in de samenleving participeren en aan netwerken deelnemen, de kwaliteit van de maatschappelijke verbanden waarin ze participeren en de kwaliteit van instituties.

Brede welvaart "Elders" betreft de effecten van Nederlandse keuzes op banen, inkomens, (niet-hernieuwbare) hulpbronnen en het milieu in andere landen. Veel keuzes die Nederlanders maken, hebben consequenties voor mensen in andere landen. De goederen en diensten die in Nederland worden ingevoerd, zijn in andere landen geproduceerd. Dat levert elders banen en inkomens op. Het legt echter ook een druk op de (niethernieuwbare) hulpbronnen en het milieu in die landen.

De grote thema's met betrekking tot de brede welvaart "Elders" zijn:

-*Handel en hulp*: De handel die Nederland met andere landen drijft, vergroot de welvaart in die landen. Daarnaast geeft Nederland ontwikkelingshulp aan de armste landen in de wereld en dragen migranten geld over aan familie in het land van herkomst.

-*Milieu en grondstoffen*: Niet-hernieuwbare hulpbronnen worden ingevoerd en (hier of elders) gebruikt om goederen en diensten te produceren. Dit gebruik leidt tot een uitputting van deze hulpbronnen in het buitenland. Dit heeft vooral een grote impact op de (latere) welvaart in ontwikkelingslanden. De goederen en diensten die uit andere landen worden ingevoerd zijn zoals gezegd elders geproduceerd. Die productie resulteert bijvoorbeeld in CO₂-emissies elders in de wereld. Deze emissies, die direct gerelateerd zijn aan de Nederlandse consumptie, zijn mede bepalend voor de broeikasgasvoetafdruk van Nederland.

Bron: CBS (2018a).

Samenvattend heeft het 'beyond GDP' debat geleid tot een sterk(er) perspectief op de individuen of huishoudens (met hun persoonlijke kenmerken en vooral hun mogelijkheden (*capabilities*)), en de elementen van materiële welvaart en welzijn, de kwaliteit van leven én de leefomgeving. Een optie om daarin inzicht te krijgen is een dashboard aan indicatoren, waarvan CBS (2018a) een goed voorbeeld is. Echter er speelt nog een debat, zoals we aangaven.

1.2.2 'Beneath GDP'

Naast het debat om welvaart te verbreden, speelt ook dat welvaart op een nationaal niveau beschouwd, met nationale statistieken, te weinig inzicht geeft in hetgeen waar welvaart om gaat, en dat er meer behoefte is in inzicht van de welvaartswaarden van de dagelijkse leefomgeving (OECD 2011).

*"Our day-to-day experience of life is **essentially local**. Whether people can find a job, a good school for their children or adequate healthcare depends on where they live. The availability of opportunities and access to quality public services increasingly influence people's choice of location" (OECD 2014, p.1)*

Regio's spelen een cruciale rol in het perspectief op brede welvaart. Veel dimensies van de leefomgeving van mensen zijn regionaal of lokaal gebonden omdat bijvoorbeeld arbeids- en woningmarkten een geografische dimensie kennen en omdat bijvoorbeeld voorzieningen zich ruimtelijk concentreren. Maar ook omdat het functioneren van economieën sterk van geografische omstandigheden afhangt en ongelijk over de ruimte zijn verdeeld.

"If there is one undisputable stylised fact within the field of economic geography at large, it surely must be the fact that economic activity is allocated unevenly across space." (Garretsen e.a. 2013)

Regio's onderscheiden zich nadrukkelijk op de belangrijke dimensies van brede welvaart: inkomen, werk, huisvesting, opleiding, gezondheid, toegang tot diensten, milieu, veiligheid en maatschappelijke betrokkenheid (OECD 2014).

Waar we eerder aangaven dat het theoretisch en empirisch verre van uitgekristalliseerd is hoe brede welvaart gemeten moet worden, geldt dat misschien nog wel sterker in een regionale context. Morrison (2014) heeft een analyse gemaakt van het aantal artikelen dat over 'brede welvaart en regionale ontwikkelingen gaat' en komt tot de conclusie dat de afgelopen dertig jaar slechts twee dozijn relevante papers op het thema 'brede welvaart en regio' heeft opgeleverd, uitgaande van de 17 leidende wetenschappelijke tijdschriften in het vakgebied van de 'regional science'. Nog een voorbeeld dat hij aanhaalt is de *World Database of Happiness*, waarin meer dan 10.000 papers zijn opgenomen waarvan slechts 74 referenties bevat naar regionale ontwikkelingen (in Tomany 2017, p.100). Dit past in het beeld dat onderzoek naar regionale ontwikkeling wordt gedomineerd door een traditioneel economisch perspectief op groei en productiviteit (Pike e.a. 2007). Het debat over een alternatieve indicator of indicatoren voor GDP heeft de afgelopen jaren dus vooral plaatsgevonden op het niveau van landen en veel minder op het niveau van regio's (Morrison 2014, Gray e.a. 2012; Pike e.a.2007).

"At this stage, we are still seeking a consensus on the measurement of well-being and have only just begun assessing its value in a number of policy arenas." (Morrison 2014)

Gebaseerd op Morrison (2014) kan het belang van de geografische dimensie van brede welvaart op een aantal manieren worden gecategoriseerd (gebaseerd op de dus relatief bescheiden omvang van het aantal studies over dit onderwerp). Het gaat ten eerste om het letterlijk

in kaart brengen en interpreteren van de verdeling van brede welvaart over en binnen regio's. Daarnaast, of misschien beter daarbinnen, gaat het om het identificeren van de verschillen tussen welvaart in verschillende type gebieden zoals stedelijke versus landelijke gebieden (eigenlijk dus een verbijzondering van de eerste lijn naar de typologie stad versus niet-stad). Een derde lijn van onderzoek gaat over de patronen van convergentie en divergentie, en deze aan te vullen met het begrip van brede welvaart. Toenemende economische divergentie tussen regio's kan bijvoorbeeld leiden tot een stapeling van achterstanden op andere aspecten van welvaart, bijvoorbeeld gezondheid of criminaliteit, maar kan ook juist leiden tot het verminderen van verschillen doordat er wel materiele verschillen zijn maar op andere aspecten van brede welvaart juist positievere scores. Ten vierde is er een focus op het identificeren van (geografische) contexten en de vraag welke contextuele factoren welvaart vergroten of verkleinen.

Morrison (2014) geeft aan dat binnen de ruimtelijke wetenschappen het evenwichtsdenken dominant is en dat, als het gaat over het welzijn van individuen, het idee is dat op de lange termijn mensen en plaatsen zich onderling aanpassen zodat welvaart en welzijn slechts beperkt variëren tussen regio's. De gedachte is bijvoorbeeld veelal dat werklozen hun regio verlaten voor baankansen in andere regio's. In de loop van de tijd zullen mensen migreren of zich aanpassen (bijvoorbeeld door hun vaardigheden middels scholing aan te passen), tot aan het punt dat er geen voordelen meer zijn om naar elders te verhuizen. Om verschillende redenen zijn er echter onevenwichtigheden, bijvoorbeeld door een gebrek aan informatie of door de kosten van migratie, zodat regio's toch verschillen in welvaart.

Vanuit dit perspectief spelen hier een aantal zaken. Mensen migreren voor een (betere) baan maar beperkt tussen woningmarktregio's. Dat kan bijvoorbeeld komen doordat de kosten van een verhuizing niet opwegen tegen het nieuwe gerealiseerde loon. Een verhuizing naar een dure nieuwe locatie leidt bijvoorbeeld tot hogere woonkosten, helemaal als iemand verhuist van een regio waar de huizenprijzen relatief laag zijn: als het toegenomen inkomen niet voldoende opweegt tegen de toegenomen woonkosten, dan is eenzelfde type huis terugkopen in de nieuwe regio duurder. Bovendien is de situatie denkbaar dat als een woning 'onder water staat', er niet of nauwelijks verhuisd wordt omdat het nieuwe loon dit niet compenseert. Naast deze materiele afwegingen spelen echter ook sociaal-culturele factoren een rol. Migratie over grote afstand maakt dat iemand zijn sociale netwerken en culturele binding met een regio achter zich laat, dit speelt voor veel mensen een rol. Bij de afweging van individuele brede welvaart wordt in dit geval een lager loon, of een slechtere (minder productieve) match op de arbeidsmarkt 'gecompenseerd' door een hoger woongenot of de het genot van nabijheid tot sociale netwerken.

De uitdaging voor ruimtelijke wetenschappers ligt er vervolgens in om individuele en contextuele effecten op welvaart of welzijn te scheiden, maar helemaal om de interactie tussen context en individuele karakteristieken in het aanpassingsproces mee te nemen. Mensen kunnen dus van context wisselen (een nieuwe woon- of werklocatie kiezen), zich aanpassen aan de situatie (een opleiding doen, een langere pendelafstand accepteren, een ander type baan in dezelfde regio kiezen), en hierbij speelt dat bepaalde contexten (arbeids- en woningmarkten, sociale netwerken) interacteren met verschillende type persoonskarakteristieken. Het maakt het extra complex omdat de afweging rond de brede welvaart die hierbij wordt gemaakt veelal op het niveau van huishoudens met meerdere personen en in verschillende samenstellingen wordt gemaakt. Zo is de nabijheid tot goede scholen, vooral belangrijk voor huishoudens met kinderen.

Easterlin (2011) merkt daarbij op dat veel afwegingsprocessen niet lineair zijn. Zo komt in zijn onderzoek naar voren dat mensen met een hoger inkomen gemiddeld genomen gelukki-

ger zijn dan mensen met een lager inkomen (een positieve correlatie tussen inkomen en geluk), maar wanneer het inkomen over de tijd hoger wordt gaat dit niet altijd gepaard met een stijging in geluk. Volgens Easterlin (2011, p.7) is het daarom belangrijk om een onderscheid te maken tussen de korte termijn correlatie tussen inkomen en geluk (die positief is) en de lange termijn relatie (die nihil is).

Nog meer dan in de nationale discussie over brede welvaart geldt dat het bij de brede welvaart in regio's belangrijk is om een onderscheid te maken in plaats- en persoonsgebonden karakteristieken. Waarbij ook geldt dat regio's geen geïsoleerde territoriale eenheden zijn. Amin (2004) beschrijft dat de ruimtelijke wetenschappen zich pas recentelijk zijn gaan bezighouden met de netwerkpositie van regio's en bijvoorbeeld de effecten van globalisering; het belang van internationale stromen van ideeën, informatie, kennis, geld, mensen en cultuur. Wanneer we het hebben over regio's, gaat het dus ook over de relaties tussen regio's. De OECD (2014) maakt in een samenvattend overzicht een onderscheid tussen individuele en contextuele (place-based) aspecten van welzijn, én het interactie-effect tussen beide:

"People's well-being is shaped by a combination of individual traits and 'place-based' characteristics." (OECD 2014)

Tabel 1 geeft dit weer. Het OECD-overzicht maakt daarbij een onderscheid in materiele condities (inkomen, werk en wonen) en de kwaliteit van leven (opleiding, gezondheid, milieu, veiligheid, maatschappelijke betrokkenheid en toegang tot voorzieningen). Brede welvaart bestaat in deze tabel uit acht dimensies (in de laatste kolom weergegeven).

Tabel 1 Categorieën van brede welvaart

Categorie	Dimensie	Factoren/karakteristieken		=	Individuele brede welvaart
		Plaatsgebonden	+ Individueel		
Materiele zaken	Inkomen en arbeid	<ul style="list-style-type: none"> - Dynamiek regionale context - Regionale arbeidsmarkt - Toegang tot onderwijs en training - Mobiliteit en transport - Informatienetwerken 	<ul style="list-style-type: none"> - Familie - Onderwijs - Vaardigheden - Motivatie 		<ul style="list-style-type: none"> - Werk - Inkomen - Verdiensten - Armoede
Kwaliteit van leven (objectieve factoren)	Gezondheid	<ul style="list-style-type: none"> - Sociale omstandigheden (wonen, verwarming, relatie en absolute ongelijkheid, etc.) - Milieuomstandigheden (vervuiling, voorzieningen, etc.) 	<ul style="list-style-type: none"> - Biologische en genetische bepaalde factoren - Levensstijl - Risicogedrag - Inkomen 		<ul style="list-style-type: none"> - Levensverwachting bij geboorte - Kindersterfte
Kwaliteit van leven (subjectieve factoren)	Subjectief welzijn	<ul style="list-style-type: none"> - Toegang tot voorzieningen - Vervuiling (geluid/licht) - Gemeenschap en - Economische omstandigheden - Veiligheid 	<ul style="list-style-type: none"> - Mentale gezondheid en psychische veerkracht - Gezins- en privé-leven - Karakter 		<ul style="list-style-type: none"> - Levensbeveiliging - Levensgeluk

Bron: OECD (2014)

Wat het inbrengen van de geografische dimensie (en de interactie met persoonlijke kenmerken) extra brengt is dat het inzicht geeft in het feit dat regio's verschillen in hun economische en sociale condities en kwaliteiten van de leefomgeving én dus dat, gegeven individuele karakteristieken, mensen in verschillende mate voor- of nadelen uit hun omgeving halen (en daardoor worden beïnvloed). Om een voorbeeld te geven, we zien bijvoorbeeld dat de veerkracht van arbeidsmarkten (de mate waarin ze herstellen van een specifieke economische schok, zoals het sluiten van een groot bedrijf of een recessie in een bepaalde sector) sterk regionaal verschilt (Weterings e.a. 2013). Dit heeft onder andere te maken met de mate waarin de banen in de regio (binnen pendelafstand) qua gevraagde/gewenste vaardigheden aansluiten bij de vaardigheden van degene die werkloos zijn geworden door de schok. Net zoals een betere match tussen vraag en aanbod op de regionale arbeidsmarkt tot betere inkomensposities van arbeidskrachten leidt (Raspe e.a. 2018).

We hebben dus te maken met een multilevel probleem dat gaat over de interactie tussen de dimensies van brede welvaart in de regio, persoonlijke karakteristieken, en de uiting in materiele waarden, gezondheid en geluk op individueel en regionaal niveau (zie box een intrinsiek multilevel vraagstuk). Wanneer we brede welvaart alleen bezien op nationaal niveau gaan we voorbij aan de heterogeniteit van regio's in de opgave waar ze voor staan om de brede welvaart te verbeteren, maar vooral ook hoe regionale omstandigheden doorwerken en ingrijpen op de capabilities (in de woorden van Sen) van mensen.

"Economic development is not an objective per se. It is a means for achieving wellbeing, according to the culture and the conditions of certain populations. Nevertheless the wellbeing target is not the same for people living in New York or in Maputo; only who is living in New York or Maputo could fix what they want to achieve in the medium and long term." (Canzanelli 2001, p. 24). (in: Pike e.a. 2007)

1.2.3 De juiste geografische schaal

Hoewel de OECD (2014) het belang van de regio voor brede welvaart sterk benadrukt, is het nog een opgave om daarbij de relevante geografische schaal te bepalen (hierop differentieert tabel 1 niet). Over het algemeen geldt dat bijvoorbeeld arbeids- en woningmarkten een bepaalde geografische reikwijdte hebben en ook dat kennispillovers geografisch gebonden zijn. Maar hiervoor levert de literatuur geen uniforme indelingen. Pike e.a. (2006) laten zien dat er nogal wat differentiatie is wanneer de schaal van een fenomeen aan een object en een onderwerp wordt gekoppeld (tabel 2).

Tabel 2 Geografische schaal naar object en onderwerp

Schaalniveau	Object	Thema
Mensen	Individu	Onderwijs en training
	Huishouden	Thuiszorg
	Familie	Kinderopvang
Ruimtes, plaatsen en territoria	Wijken en buurten	Vernieuwing van wijken
	Gemeenschappen	Opbouwen van gemeenschappen
	Dorpen	Landelijke diversificatie
	Plaatsen	Strategisch partnerschap
	Steden	Opleving van steden
	Grote steden	Groeistrategie
	Stedelijke gebieden	Samenwerking van lokale autoriteiten
	Sub-regio's	Ruimtelijke strategie
	Regio's	Regionale economische strategie
	Landsdelen	Economische ontwikkelingsstrategieën.
	Landen	Regionale ontwikkeling
	Macro-regio's	Economische en sociale cohesie
Internationaal	Distributie van hulp	
Mondiaal	Handelsliberalisatie	

Bron: Pike e.a. 2006 p. 49

Zonder de schaal specifiek te definiëren is het dus de kunst om vanuit de opgaven waar regio's voor staan de juiste schaal te definiëren. Soms betreft dit binnenstedelijke of binnenregionale opgaven, soms is een bovengemeentelijke, maar onder provinciale schaal de juiste. Binnen deze opgaven verschilt ook het type en aantal actoren dat betrokken is bij de opgave. Kortom, naast dat brede welvaart en regionale ontwikkelingen een multilevel vraagstuk betreft is het ook een zogenoemd multiactor vraagstuk.

1.2.4 Hoe relateren regionale opgaven aan brede welvaart?

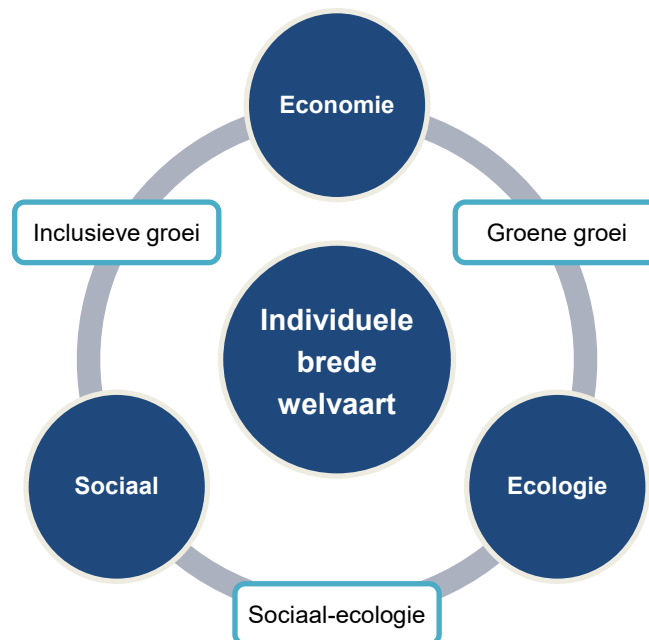
Uit de vorige paragrafen, waarin het debat over 'beyond and beneath GDP' werd beschreven, kwam naar voren dat er veel discussie is over hoe 'brede welvaart' te definiëren en te meten. We benadrukken nogmaals dat daarin (steeds) drie centrale elementen een belangrijke rol spelen: omstandigheden om materiele welvaart te genereren, omstandigheden die de kwaliteit van leven bepalen (objectief en subjectief) en duurzaamheid (OECD 2014). En dat dit een interactie-effecten behelst tussen plaats- en persoonsgebonden factoren. Meerdere hieraan gerelateerde indicatoren passeerden de revue, zoals bijvoorbeeld de acht indicatoren die de OECD (2014) als invulling gaf hoe de brede welvaart uniform te meten in verschillende regio's. Wetende dat we daarbij willen differentiëren naar bepaalde groepen mensen (of zelfs individuen).

Zonder hier een keuze te maken voor een uniforme set van indicatoren is de discussie over 'beyond and beneath GDP' echter vooral relevant voor het maken van een vertaling naar beleid: welke beleidsopgaven horen bij het verbeteren van de brede welvaart in regio's? In navolging van het gedachtegoed van Barca & McCann (2011) is het volgens de OECD (2014) vooral de uitdaging om regio's zelf specifieke indicatoren binnen dit kader te laten ontwikke-

len, gerelateerd aan hun specifieke opgaven en strategieën (en de monitoring hiervan te organiseren). Het formuleren van beleidsdoelen (gebaseerd op beleidstheorieën), gerelateerd aan de indicatoren van brede welvaart is daarvoor cruciaal. Dit is een opgave op zichzelf, omdat pilots op dit vlak aangeven dat de doelen vaak erg generiek worden gedefinieerd en dat er indicatoren worden gemonitord die slecht zijn verbonden met de strategie van regio's om de brede welvaart te verbeteren (OECD 2014).

Wat cruciaal is bij de opgaven waar regio's voor staan is de samenhang tussen drie kernelementen: economie, milieu en sociaal. Er zijn indicatoren die passen bij een van deze drie 'bollen', maar de opgave om de brede welvaart in regio's te verbeteren gaat veelal om de samenhang tussen de bollen. Tussen economie en milieu bijvoorbeeld het doel te komen tot groene groei (of circulaire groei), tussen economie en sociaal bijvoorbeeld inclusieve groei (of groei waarin ook de onderkant van de samenleving profiteert) en tussen sociaal en milieu een betere verhouding tussen achterstanden op sociaal gebied met achterstanden in de milieuomstandigheden, die vaak in plekken of plaatsen samenkomen (sociaal-ecologie)

Figuur 1 Samenhang en synergie tussen beleidsdoelen op brede welvaart (OECD 2014)

Bron: OECD (2014)

Wat figuur 1 laat zien is dat de elementen (economie, ecologie en sociaal) die opbouwen tot het brede welvaartspectief onderlinge relaties hebben en complementair zijn. Zo wordt benadrukt dat, zonder technologische vooruitgang, er ecologische grenzen zijn aan economische groei (Raworth 2017). En dat vanuit economisch perspectief meer circulair en sociaal gedacht en gehandeld dient te worden. Bijvoorbeeld met het doel het gebruik van primaire grondstoffen te verminderen en hergebruik en recycling te bevorderen om de afvalproductie te beperken. CPB, PBL & SCP (2018) concluderen recent dat een circulaire economie een positieve invloed kan hebben op de brede welvaart. Daarnaast zal economische vooruitgang vooral een effect hebben op de kwaliteit van leven wanneer alle lagen van de bevolking hiervan kunnen profiteren (inclusieve groei).

1.2.5 Complexe relaties tussen economie – ecologie – sociaal en geluk

Figuur 1 laat zien dat de beleidsdomeinen economie, ecologie en sociaal complementair zijn aan elkaar in het geluk van individuen en dat er synergie tussen de drie beleidsdomeinen te behalen is. Het gaat hier echter in het algemeen over complexe relaties.

Boarini e.a. (2006) onderzochten bijvoorbeeld voor OECD-landen de correlaties tussen BBP en sociale indicatoren. Zij vinden dat er een sterke correlatie is tussen de sociale staat van een land en het BBP per hoofd van de bevolking²², maar dat dit niet geldt voor de veranderingen over de tijd. Een stijgend BBP per hoofd van de bevolking heeft dus een veel minder sterke relatie met een verbetering van de sociale staat van een land (gemeten als een samengestelde indicator van meerdere sociale indicatoren) (Boarini e.a. 2006).

Verder vinden ze dat er tussen op enquêtes gebaseerde gegevens over geluk en tevredenheid met het leven in de OECD-landen slechts een zwak verband is met het BBP per hoofd van de bevolking. Boarini e.a. (2006) concluderen dat geluk of tevredenheid opgebouwd is uit verschillende domeinen, zowel werkloosheid, familie- en gemeenschapsbanden, en dat die dus niet simpel kunnen worden teruggebracht tot een enkele economische indicator.

"The determinants of individual and societal well-being go beyond production and consumption of economic resources." (Boarini e.a. 2006)

Op het niveau van individuen geldt dat er bewijs is voor een positieve relatie tussen inkomen en levensvoldoening, maar ook hier geldt dat verschillen in levensvoldoening tussen individuen niet evenredig zijn met de verschillen in hun inkomen. Een stijging van het individuele inkomen lijkt geen relatie met een stijging van geluk of levensvoldoening te hebben (Blanchflower & Oswald 2003, Headey e.a. 2004 aangehaald in Boarini e.a. 2006). Wel maakt de richting van de ontwikkeling uit: het effect van een daling van inkomen op tevredenheid met het leven is twee keer zo groot als het equivalent van inkomensstijging (Deiner & Seligman 2004 en Layard 2005, aangehaald in Boarini e.a. 2006).

We zien dat 'geluk' (happiness) een specifieke plek heeft binnen het kader van brede welvaart, maar ook dat onderzoek naar geluk de afgelopen jaren een eigen positie in de wetenschap heeft verworven (Veenhoven 2008). In brede zin gaat geluk over de 'kwaliteit van leven', in engere zin over 'levensvoldoening' (Veenhoven 2008). Veenhoven (2019) benadrukt dat de huidige maatstaven van welvaart zich voornamelijk richten op het meten van omstandigheden waarvan we denken dat die goed voor ons zijn. Welvaart in zijn perspectief echter om de vraag in hoeverre mensen een gelukkig leven leiden en dat moeten we dus meten.

Ook in deze literatuur gaat het over individuele kenmerken die bijdragen aan geluk, als mede de contextuele. Wat vooral naar voren komt in het onderzoek naar geluk is dat inkomen en levensstandaard (zoals door Stiglitz e.a. (2009) als instrumentele waarde neergezet) belangrijke indicatoren zijn om welvaart aan te ontlenen. Maar dat de relatie tussen werk, inkomen en geluk niet persé lineair is. Easterlin (1974) vond een aantal decennia geleden al dat zowel binnen als tussen landen geluk toeneemt met toegenomen inkomen, maar slechts tot een zekere hoogte van inkomen; daarna neemt geluk niet toe als het inkomen toeneemt in het land.

Alesina e.a. (2005) onderzochten bijvoorbeeld waarom er zulke grote verschillen zijn in het aantal gewerkte uren per jaar tussen Amerika en Europa; Amerikanen werken meer uren per week, en meer weken per jaar. Zij vinden dat, hoewel in eerder instantie verondersteld, dit niet ligt aan de traditionele invloed van vakbonden of aan wetgeving, maar juist aan het feit dat Europeanen meer geluk ontlenen aan minder werken en het hebben van meer vrije tijd.

²² Dit is ook in lijn met de verbanden die Döpke e.a. (2017) vinden: de correlatie tussen vijf indicatoren van de sociale staat (materieel inkomen, productiviteit, opleiding, gezondheid en sociale interactie) met BBP, laat zien dat BBP een goede indicatie is voor de alternatieve welvaartsindicatoren.

Een deel van de verklaring van het niet lineaire verband heeft er dus mee te maken dat ook vrije tijd, en hetgeen in die tijd kan worden gedaan, een waarde heeft die kan verschillen. Het onderzoek van Boarini e.a. (2006) geeft eenzelfde beeld. Zij concluderen dat de vrije tijd die mensen genieten, belangrijk is voor elke evaluatie van welvaart. Zonder rekening te houden met de keuzes van werknemers over hoe ze hun tijd verdelen is het vergelijken van landen op economische aggragaten lastig stellen ze.

Daarnaast zijn er substantiële regionale verschillen in geluk (subjective well-being) (Morrisson 2014). Waar veel minder onderzoek naar is gedaan is welke contextuele omstandigheden mensen gelukkiger maken. Met andere woorden: wat is compositie en wat is echt een regionaal effect?

Brede welvaart gaat over het geheel van kwaliteit van leven, leefomgeving en economische welvaart (PBL e.a. 2017c, CPB, PBL & SCP 2018). Naast inkomen is de brede welvaart dus ook gerelateerd aan de ecologische en sociaal-maatschappelijke aspecten van welvaart.

Een intrinsiek multilevelvraagstuk

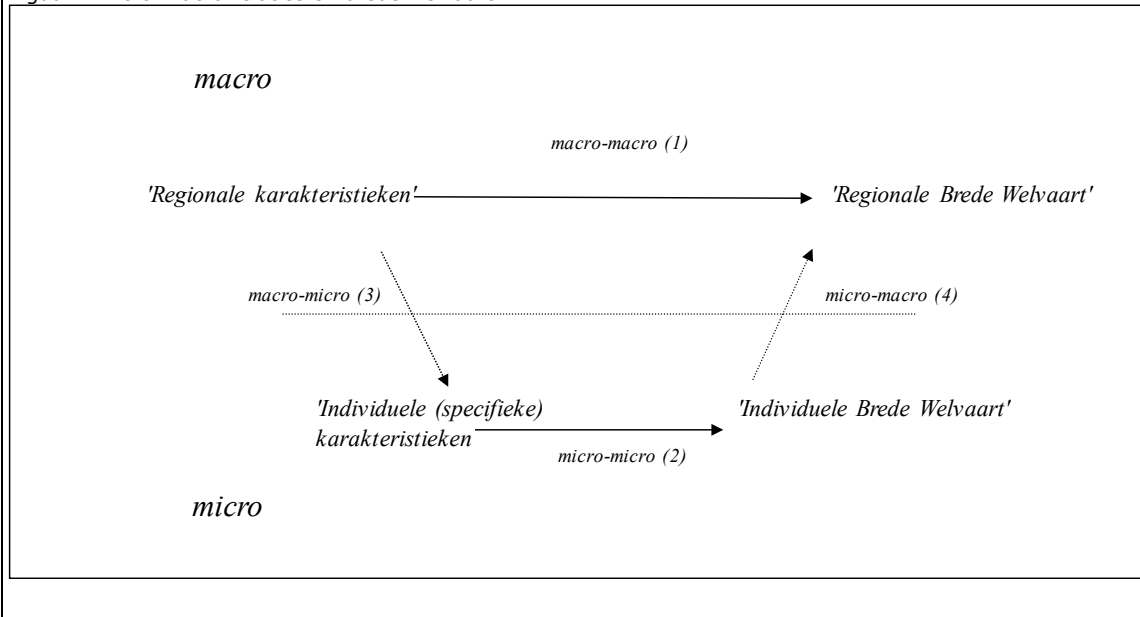
In het voorgaande gaven we aan dat het debat over brede welvaart het perspectief verschuift van geaggregeerde economische productie naar de welvaart en het welzijn van mensen. Daarbij speelt de leefomgeving, en dus de regio een belangrijke rol. We zien dit als een zogenoemd intrinsiek multilevel-vraagstuk. Individuen of huishoudens halen waarden uit hun eigen karakteristieken en uit hun context. Er zijn dus (ten minste twee) verschillende schaalniveaus, namelijk het individu (micro) en de regio (macro) (waarbij een derde schaalniveau overigens ook de hogere orde, bijvoorbeeld nationale context kan zijn). Figuur 2 toont dit multilevelperspectief. Naast de macro-macro-interactie (1) op ruimtelijk niveau; regionale omstandigheden bepalen de regionale welvaart, is er ook het microniveau van het individu. Figuur 2 laat zien dat er ook een relatie is tussen persoonlijke karakteristieken (*capabilities*) en het genereren van individuele welvaart. Maar meest belangrijk in figuur 2 is de toevoeging dat regionale omstandigheden (bijvoorbeeld de dagelijkse leefomgeving) van invloed is op individuele welvaart; de macro-micro-interactie (3). Vervolgens telt de individuele welvaart op tot de regionale (micro-macro interactie (4)). We gaven aan dat veel studies waarin geografische eenheden worden gebruikt (macro-macro), het niet gebruikelijk is om uit te gaan van het microniveau, terwijl dit het niveau is waar de welvaartswaarde veelal wordt ondervonden.²³²⁴ Het specifiek opnemen van het individuele niveau, simultaan met contextuele ruimtelijke factoren, heeft daarbij een aantal voordelen. Ten eerste kan op deze manier worden gecorrigeerd voor individuele kenmerken die samenhangen met welvaartscreatie (micro-microrelaties). Zo kan het belang van de regio zuiverder worden vastgesteld. Maar we gaven ook aan de specifieke individuele karakteristieken relevant zijn, omdat deze mogelijk op een andere manier aan de ruimtelijke context zijn verbonden: niet alle individuen profiteren in gelijke mate, maar alleen die individuen met specifieke kenmerken of specifieke capabilities (of natuurlijk het versterken daarvan). Dit verschijnsel wordt ook wel 'crosslevel-interactie' genoemd (Hox 2002). Zonder deze nuances is het (zowel beleidsmatig als wetenschappelijk) lastig om de relatie tussen het individu en de regio effectief te bepalen. Het is kortom belangrijk om een onderscheid te maken tussen zogenaamde contextuele effecten en zogenaamde compositie-effecten; effecten die voortkomen uit de samenstelling van individuen in de regio.

²³ Traditionally, regional policy analysis has used data collected for administrative regions, i.e. the regional boundaries determined by governments. Such data can provide sound evidence on the persistence of disparities within a country, as well as on the role of sub-national governments in public service delivery. At the same time, the places where people live, work and socialise may have little formal relationship to the administrative boundaries around them: a person may reside in one city or region but go to work in another and, on the weekends, practice sport in a third, for example. Regions interact with each other through a broad set of economic and social linkages related to such factors as job mobility, use of amenities and collaboration among firms. These linkages often cross local and regional administrative boundaries, forming functional regions. (OECD 2014)

²⁴ Few studies have investigated the relationships between place-based characteristics and individual well-being (Clark 2009; Faggian e.a. 2012 in OECD 2014)

"The territorial lens is important not only for highlighting spatial differences, but also because public policies can hinder or promote well-being, increasing or decreasing the capabilities and functioning of the people they administer (Sen 1993; Laurent 2013, in OECD 2014)"

Figuur 2 Micro-macro relaties en brede welvaart

1.2.6 Reflectie op beleid: plaats- en mensgebonden

Beleid gericht op brede welvaart in regio's speelt zoals we zagen op verschillende schalen. De nationale overheid kan regio-specifiek beleid voeren. Dit wordt ook wel *place-based beleid* genoemd. Dit plaatsgebonden beleid wordt in de literatuur vaak tegenover generiek beleid gepositioneerd; ook wel *place-neutral* of *people-based* beleid genoemd. Dit beleid richt zich op mensen in het algemeen en differentieert niet naar plaatsen of regio's.

Daarnaast is er beleid dat regio's zelf voeren op de brede welvaart. Dit beleid is per definitie plaatsgebonden, maar ook hier geldt dat er componenten van plaats- en mensgebonden beleid zijn, wanneer er binnen een regio specifieke terreinen, wijken of gebieden het beleidsonderwerp zijn (zie ook tabel 2).

Ook het antwoord op de vraag 'wat het beste is om de brede welvaart van mensen te verbeteren; mens- (veelal generiek) of plaatsgebonden beleid voeren?' is in de wetenschap nog volop in debat.

"...the debate regarding the case for regional policies is both very much alive and also very complex. At the very least, the debate is far from being settled ..."
(Barca e.a 2009)

En hoewel complex voeren Barca e.a. (2009) een sterk pleidooi voor gericht plaatsgebonden beleid.

"...space matters and shapes the potential for development not only of territories, but, through externalities, of the individuals who live in them. Consequently, development strategies should not be space-neutral, but, ..., place-based and highly contingent on context." (Barca e.a 2009)

Fundamenteel in hun argumentatie is dat een plaatsgebonden beleid veel nadrukkelijker uitgaat van het feit dat de geografische context echt uitmaakt, in de manier waarop economische, sociale, culturele en institutionele karakteristieken doorwerken in de brede welvaart. Met andere woorden beleid moet beter aansluiten bij het multilevelvraagstuk waar we mee te maken hebben. Beleid dat minder gestroomlijnd wordt naar de regionale opgaven (plaatsneutraal beleid) heeft bovendien plaatselijke effecten, maar minder effectief en kan (andere) beleidsdoelen ondermijnen:

As such, a space-neutral sectoral approach is regarded as inappropriate; what are apparently space-neutral policies will always have explicit spatial effects, many of which will undermine the aims of the policy itself unless its spatial effects are explicitly taken into consideration. (Barca e.a 2009)

En in hun ogen geldt dat:

...place-based policies are the best way to tackle the "persistent underutilization of potential and reducing persistent social exclusion" in all areas of Europe. (Barca e.a 2009)

En meer plaatsgericht beleid heeft ook het voordeel dat het aansluit bij kennis over de opgaven die in de regio spelen:

" The place-based approach is therefore designed specifically to identify and build on the embedded local knowledge. At the same time, a place-based approach builds on local values and the "sense of community," while it also requires openness to values from outside (Sen 2009). The sense of community is a form of social capital that determines the institutional environment in which development takes place (Streeck 1991) the capacity to generate consensus and trust, to resolve conflict, and to mobilize resources (Rodriguez-Pose and Storper 2006), the level of provision of public goods (Tabellini 2010), and, last but not least, the local willingness to pay for development (Bolton 1992)." (Barca e.a 2009).

Samenvattend gaat het dus om het stroomlijnen (en dus integraal werken) van beleid naar de opgaven in specifieke regio's. In de volgende paragraaf gaan we nader in op deze opgaven.

1.2.7 Voor welke opgaven staan regio's?

PBL (2018) benoemde een viertal opgaven waar regio's voor staan om de brede welvaart in de regio te verbeteren. Het gaat om drie typen opgaven die in de regio spelen:

- Beleid staat voor de opgave om regio's de ruimte te bieden om hun groeipotenties ten aanzien van welvaart te verzilveren.
- Beleid staat ook voor de opgaven om de kwaliteit van leven, of de kwaliteit van de leefomgeving, in regio's te verbeteren. Het gaat hier bijvoorbeeld om het verbeteren van de "kwaliteit van wonen en woonomgeving", "veiligheid" en "milieu". Maar ook over zaken die horen bij het brede begrip van "een samenleving waarin iedereen kan deelnemen"
- Ten slotte staat beleid ook voor de opgave om regio's nieuwe perspectieven te bieden. Het gaat hierbij vooral om het stimuleren van een transitie²⁵ en om het op peil houden economisch, natuurlijk, menselijk en sociaal kapitaal. Anders gezegd, het

²⁵ We spreken hier over transities in de zin dat er voor binnen de regio een structuur of systeemwijziging optreedt.

kapitaal per inwoner moet op zijn minst gelijk blijven, willen volgende generaties een zelfde niveau van welvaart kunnen bereiken.²⁶

De drie beleidsopgaven kunnen in alle regio's in Nederland spelen. Bovendien spelen alle regio's een rol voor de nationale welvaart. Ten eerste de grootstedelijke regio's (Raspe e.a. 2017). Maar een studie van de OECD (2016) benadrukt bijvoorbeeld het belang van zogenoemde catching-up-regio's voor de nationale welvaart. Frick & Rodriques-Pose (2017) laten daarnaast zien dat juist in kleine landen (zoals Nederland) niet alleen de grote (of grootste) stad, maar ook de middelgrote steden fundamenteel zijn voor groei. Tenslotte functioneren regio's niet in een isolement: economische groei, transities en kwaliteit van de leefomgeving hebben relaties binnen en tussen stedelijke en landelijke regio's. Kortom, beleid moet zijn afgestemd op de regionale context en aansluiten bij regionale opgaven (McCann & Ortega-Argiles 2013).

En er is een vierde opgave.

- Beleid speelt ook een rol bij het operationaliseren van systeemveranderingen (transities) voor grote maatschappelijke opgave van nationaal belang.²⁷ Regio's kunnen ook belangrijk zijn om bepaalde transitie te genereren doordat initiatieven die kunnen bijdragen aan systeemverandering op een specifieke locatie samenkomen (kennis, kunde, ervaring en energie bij relevante actoren).

Een voorbeeld van deze laatste is de relatie tussen de lokale arbeidsmarkt en de energietransitie. Weterings e.a. (2018) laten zien dat de voor de energietransitie noodzakelijke veranderingen in de productie alleen kunnen worden gerealiseerd als knelpunten op regionale arbeidsmarkten worden opgelost. Lokaal arbeidsmarktbeleid bepaalt daarmee mede of de nationale energieopgave een succes wordt.

Kortom, vanuit regionale en nationale opgaven is het belangrijk om beleid (en agenda's) op elkaar af te stemmen en ze elkaar te laten versterken.

Tenslotte geldt bij deze opgaven rond het verbeteren van de brede welvaart natuurlijk dat economische groei niet het enige perspectief is.

1.3 Regio Deals

Recent richt het beleid zich op het versterken van de brede welvaart. Zo adviseerde de Raad van State om 'bij het verwezenlijken van de ambities voor ons land het begrip "brede welvaart" meer centraal te stellen.' (RvS 2018 p.1).

Regionale brede welvaart wordt specifiek uitgewerkt in het beleid rond de regio deals. Het kabinet Rutte III (VVD, CDA, D66 & ChristenUnie 2017) zet in op samenwerking tussen Rijk en regio, tussen overheden onderling, maar ook met bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties.

'Het Regeerakkoord stelt een budget ter beschikking voor regionale opgaven. Bij startnota is dit budget vastgesteld op €950 miljoen voor de jaren 2018 tot en met 2022 (Kamerstuk 34 775, nr. 54): de Regio Envelop' (LNV 2018a: 1).²⁸

²⁶ Zie ook CBS (2018)

²⁷ Zie ook Frantzeskaki e.a. (2017) en Hodson & Simon (2010) over transitie.

²⁸ De Regio Envelop is de naam die gebruikt wordt voor het budget ten behoeve van de regionale opgaven (de zes reeds geormerkte prioritaire opgave en de regio deals in wording). We noemen in deze notitie het Rijksbeleid gericht op regionale opgaven de Regio Portefeuille.

Naast zes prioritaire opgaven²⁹ zet het Kabinet een substantieel deel van het budget in voor zogenoemde *Regio Deals* (LNV 2018a). Met deze deals wil het kabinet bijdragen aan brede welvaart in Nederland. De minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) coördineert binnen het Kabinet de Regio Portefeuille (inclusief de Regio Deals).

Partijen in de deals verplichten zich aan elkaar om de komende jaren gezamenlijk aan nieuwe, concrete oplossingen ten behoeve van de brede welvaart te werken. In de deals staan de opgaven van de regio centraal. Deze opgaven zijn kenmerkend voor de regio en meervoudig van aard (LNV 2018b). In LNV (2018b) wordt de procedure van het maken van de deals toegelicht. Zo wordt er gewerkt in meerdere tranches. Vanaf medio 2018 kunnen de eerste voorstellen ('proposities') bij het ministerie van LNV worden aangemeld, en uiterlijk in het voorjaar van 2019 worden de deals uit de tweede tranche ondertekend (LNV 2018b). Voor beleid is het vooral de opgave om te definiëren op welke schaal de problematiek of opgave rond de brede welvaart zich voordoet. Met de Regio Deals wordt hierop gereageerd door nationale beleidsinitiatieven te stroomlijnen met opgaven in de regio's. Zodoende moeten de Regio Deals bijdragen aan een integrale aanpak van regio-specifieke economische, sociale en ecologische opgaven en uiteindelijk de brede welvaart in Nederland ten goede te komen.

Tabel 3 geeft een overzicht van de opgaven waar de Regio Deals uit de eerste en tweede tranche voor staan. Allereerst is het goed om op te merken dat de opgaven van de deals meervoudig zijn. We hebben ze echter proberen in te delen in een of twee kernopgaven die het meest centraal staan. Daarbij sluiten we aan bij de (eerste drie) opgaven waar regio's voor kunnen staan om hun brede welvaart te verbeteren.³⁰

Zowel het verzilveren of benutten van de groeipotentie, als het bewerkstelligen van een transitie hebben daarbij veelal een economisch vertrekpunt; de kracht of noodzakelijke aanpassing in de economische structuur van de regio. Bij groeipotenties gaat het om het geven aan een verdere impuls aan de basis die er is. Bij een transitie is de economische structuur eigenlijk niet toekomstbestendig en tracht met een nieuwe basis (een nieuw perspectief) voor groei te bieden. In tabel 3 zijn dit respectievelijk kolom 1 en 2. Daarnaast staan regio's toegezegd voor de opgaven om de kwaliteit van leven of leefomgeving te verbeteren. Vooral als deze onder druk staat of omdat ze dreigen onder een acceptabel niveau van welvaart te belanden. Deze opgave heeft zowel een fysieke leefomgevingscomponent als een sociaal-economische, vandaar dat tabel 3 daar twee kolommen voor heeft. Zowel de fysieke als de sociaal-economische opgaven gaan vooral om wat ook wel het 'wegwerken van achterstanden' wordt genoemd.

We hebben de drie opgaven uit paragraaf 1.2.7. in de toepassing op de deals iets aangepast door het verschil te laten zien in voortbouwen op groeipotentie en een nieuwe structuur na streven (beide met de economische structuur als vertrekpunt) en ook door de kwaliteit van leven/leefomgeving in een fysieke en sociaal-economische component te verdelen. We merken daarbij op de juist ook bij de opgave (nieuwe) economische groei te generen, deze groeiprocessen sterk van fysieke, culturele en governance elementen afhankelijk is (zie hiervoor Raspe e.a. 2017 die de verschillende raderen van de motor van groei beschrijven, of de PBL website *Winnaars en Verliezers in regionale concurrentie* (<https://themasites.pbl.nl/winnaars-verliezers-regionale-concurrentie/>)) dat hier een specifieke kwantitatieve invulling aangeeft).

²⁹ Nucleaire problematiek, ESTEC, Zeeland, Eindhoven, Rotterdam Zuid en de BES-eilanden

³⁰ De vierde opgaven is vooral een nationale opgave die niet zonder de regio's kan worden bereikt en past zodoende niet zo goed in tabel 3.

Tabel 3 laat zien dat **Brainport Eindhoven** en **Twente** zich vooral richten op *het ondersteunen van de groeipotentie dit er is*. Dit zijn vooral ondernemende, kennis- en technologierijke regio's. Voorbeelden van deals die zich vooral richten op *economische structuurversterking*, gekoppeld aan een noodzakelijke transitie die de kernsectoren (-activiteiten) in de regio moeten doormaken zijn de deals in **FoodValley, Noordelijk Flevoland, Zuid- en Oost-Drenthe, Natuurinclusief (Noord-Nederland), Noordoost Fryslân**.³¹ Soms vallen hier maatschappelijke uitdagingen mee samen. Meer *gericht op de kwaliteit* in woon- en leefklimaat, gekoppeld aan werkklimaat zijn de deals in **Achterhoek, Midden en West Brabant, Groene Hart**. Deals die zich richten op *het wegwerken van achterstanden* op sociaal-economisch vlak waarvan de problematiek uitstraalt op de leefbaarheid van het gebied zijn de deals in **Den Haag Zuid-West, Rotterdam-Zuid, Parkstad Limburg, ZaanIJ**.

We zien kortom dat met name het verbeteren van de kwaliteit van leven en leegomgeving is een opgave waar veel regio's voor staan. Dit komt voort uit verschillende regionale contexten zoals achterstanden in wonen, de zorg of bijvoorbeeld vestingsklimaat. In alle gevallen is er sprake van een samenspel aan verschillende factoren die maken dat de potentiële brede welvaart in regio niet wordt gerealiseerd. In andere gevallen is de opgave het verzilveren van groeipotentie, soms op regionaal niveau, maar ook breder in de bijdrage aan maatschappelijke opgaven op het gebied van voedsel, landbouw, of bodemdaling bijvoorbeeld.

Tabel 3 Regiodeals naar opgaven³²

Tranche	Deal	Economische structuur		Kwaliteit leven en leefomgeving	
		Type deal	Type deal	Type deal	Type deal
1	Nucleaire problematiek *				
	ESTEC	●			
	Zeeland		●	●	
	Brainport Eindhoven	●		●	
	Rotterdam Zuid			●	●
	Bonaire, St-Eustatius en Saba			●	
2	Noordoost Fryslân		●	●	
	Zuid- en Oost-Drenthe		●	●	
	Natuur inclusief (Noord NL)		●		
	Twente	●			
	Achterhoek			●	
	FoodValley	●	●		
	Parkstad Limburg		●	●	●
	Midden- en West-Brabant		●	●	
	Bodemdaling Groene Hart*			●	
	Noordelijk Flevoland		●	●	
	ZaanIJ			●	●
	Den Haag Zuid-West			●	●

³¹ Let wel **Foodvalley** en **ESTEC** hebben kenmerken van de groeipotentie-opgave, alleen vertrekken van een lager groeipad dan de eerste twee genoemden en is de structuurversterking een centralere opgave.

³² Dit is een voorlopige indeling op basis van de aanvragen voor deze Regiodeals. De daadwerkelijke deals wijken mogelijk van deze indeling af.

● = Groeipotentie verzilveren, ● = Economische structuurversterking (regionale transitie), ● = Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving (fysieke omgeving) ● Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving (sociaal-economische achterstanden), * specifieke opgave rond een problematiek

1.4 Conclusies

Omdat het vraagstuk van 'brede welvaart en regionale ontwikkelingen een intrinsiek multilevel vraagstuk betreft, waarin verbeteringen van aspecten van brede welvaart sterk context specifiek zijn en over de regio's met elkaar samenhangen, betekent dit ook dat de relatie tussen regionale karakteristieken en het verbeteren van de brede welvaart vooral zichtbaar moet zijn op het niveau van mensen (individueel of huishoudens). Regionale opgaven zouden dus vooral in het formuleren van de beleidstheorie en de inzet van beleidsinstrumenten moeten aansluiten bij de positie en *capabilities* van mensen om ex-durante evaluatie mogelijk te maken bij beleid gericht op lange termijn brede welvaartsverbetering. Kortom:

...there are very strong reasons for considering the place-based dimensions of well-being. Definitions of local and regional economic development are inescapably context-dependent. (Tomaney 2017).

Het onderhavige paper is een eerste product uit een onderzoeksprogramma waarin we de komende jaren meerdere verdiepende en verkennende onderzoeken gaan uitvoeren. Bijvoorbeeld om te komen tot een operationalisatie en empirische meten van allerlei indicatoren op een lage geografische schaal zodat regio's hun kwaliteiten kunnen benchmarken; vergelijken met andere regio's. Het onderzoeksprogramma is daarbij lerend ingericht. Belangrijke vragen hierbij zijn welke strategieën Rijk en regio's inzetten rond de opgaven de brede welvaart te verbeteren en welke handelingsperspectieven hierbij een rol spelen.

Literatuur

- Aalders, R., van Bavel, B., Hardeman, S., van der Lippe, T., Raspe, O., Rijpma, A., & Stam, E. (2019) Brede welvaart pas na tien jaar boven niveau van voor de economische crisis. *Utrecht: Universiteit Utrecht & Rabobank*.
- Alesina, A., E. Glaeser & B. Sacerdote (2005), "Work and Leisure in the U.S. and Europe: Why so Different?", *National Bureau of Economic Research Working Paper No. 11278*, Cambridge.
- Amin, A., (2004), Regions unbound: towards a new politics of place, *Geogr. Ann*, 86B(1): 33-44
- Barca, F., Ph. McCann & A. Rodriguez-Pose (2012) The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral approaches, *Journal of Regional Science*, 52(1): 134-152
- Boarini, R., Å. Johansson & M. d'Ercole (2006), Alternative Measures of Well-Being, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 33, Paris: OECD Publishing
- Bruni, L., & P.L. Porta (2005). *Economics and Happiness. Framing the Analysis*.
- Buitelaar, E. & O. Raspe (2016), *Van iedereen hetzelfde naar iedereen genoeg?*, Den Haag: PBL.
- Causa, O., A. de Serres & N. Ruiz (2015) Can pro-growth policies lift all boats; an analysis based on household disposable income, *OECD Economic Studies 227*, Paris: OECD Publishing
- Canoy, M. & F. Lerais (2007) *Overview paper for the Beyond GDP conference*, Brussels: Bureau of European Policy Advisers, European Commission.
- Canzanelli, G. (2001) Overview and learned lessons on local economic development. Human Development, and DecentWork. Geneva, ILO and Universitas Working Paper.
- CBS (2018a), *Monitor Brede Welvaart 2018*, Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- CBS (2018b), *Monitor Brede Welvaart 2018; een toelichting*, Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- Chen, W., B. Los, P. McCann, R. Ortega-Argilés, M. Thissen & F. van Oort (2017), The continental divide? Economic exposure to Brexit in regions and countries on both sides of The Channel. *Papers in Regional Science*. 2017;1-30.
<https://doi.org/10.1111/pirs.12334>.
- Commission (2009) (J. E. Stiglitz, A. Sen, & J.-P. Fitoussi (Eds.), *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*. Paris: Commission.
- Dietz, F., O.-J. van Gerwen, A. Boelhouwer, A. van den Broek & G. Romijn (2017), Naar een verkenning Brede Welvaart, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving
- Farole, Th, A. Rodriguez-Pose & Michael Storper (2011) Cohesion policy in the European Union: Growth, Geography, Institutions, *Journal of common Market Studies*, 49(5): 1089-1111
- Frick, S.A. & A. Rodrigues-Pose (2017) Big or small cities? On city size and economic growth, *Growth and Change*, forthcoming
- Garretsen, H., Ph. McCann, R. Martin & P. Tyler (2013), The future of regional policy, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 6: 179-186
- Gertner, J. (2010) The rise and fall of the GDP. New York: Times Magazine, Available at: <https://www.nytimes.com/2010/05/16/magazine/16GDP-t.html> (bezocht januari 2019)
- Helliwell, J.F., R. Layard & J.D. Sachs (2019) World Happiness Report 2019, United Nations
- Iammarino S., A. Rodriguez-Pose en M. Storper (2019), Regional inequality in Europe: evidence, theory and policy implications, *Journal of Economic Geography*, Volume 19, Issue 2, Pages 273-298, <https://doi.org/10.1093/jeg/lby021>

- Jackson, T., N. McBride, S. Abdallah & N. Marks (2008), *Measuring regional progress: a regional index of sustainable economic well-being (R-ISEW)* for all the English Regions
- Morrison P (2014) The measurement of regional growth and wellbeing. In: Fischer M and Nijkamp P (eds) *Handbook of Regional Science*. Berlin: Springer Verlag, 277–289.
- Michalos, A., C. (2011) What did Stiglitz, Sen and Fitoussi get right and what did they get wrong?, Soc
- OECD (2011), *How's Life?: Measuring well-being*, Parijs: OECD Publishing.
- OECD (2014), *How's Life in Your Region?: Measuring Regional and Local Well-being for Policy Making*, Parijs: OECD Publishing
- OECD (2016), *OECD Regional Outlook 2016; productive regions for inclusive societies*; Paris: OECD Publishing.
- Pike, A., A. Rodriguez-Pose & J. Tomaney (2006), *Local and Regional Development*, London: Routledge
- Pike, A., A. Rodriguez-Pose & J. Tomaney (2007), What kind of local and regional development and for whom? *Regional Studies*, Vol. 41(9): 1253–1269
- Raad van State (2018), *Ontwerp-Miljoenennota 2019*, Advies W06.18.0239/III
- Raspe, O., M. van den Berge & Th. de Graaf (2017) Stedelijke regio's als motoren van economische groei, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving
- Raspe, O. (2018) Briefadvies over regionaal beleid, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving
- Raspe, O. en E. Stam (2019) Brede welvaart in de regio verdient meer aandacht, *ESB* 104(4772s): 83-86
- Rodríguez-Pose, A (2018), 'The revenge of the places that don't matter (and what to do about it)', *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 11(1).
- Tomaney, J. (2014) Region and place I: Institutions, *Progress in Human Geography*, 38(1): 131–140.
- Tomaney, J. (2017) Region and place III: Well-being, *Progress in Human Geography*, 41(1): 99-107
- Salverda, W. (2019) Verdeling inherent aan welvaart, *ESB* 104(4772s): 50-51
- Sen, A. (1999), *Development as Freedom*, New York: Oxford University Press
- Sen, A. (2009), Capabilities and Well-being, In: Nussbaum, M. & A. Sen (2009) *The quality of life*, Oxford: Clarendon Press
- Stiglitz, J., A. Sen, J.-P. Fitoussi (2009) *The Measurement of Economic Performance and Social Progress Revisited*, nr 2009-33, Paris: OFCD Centre de Reserche en Economie de Schiences Po
- Theeuwes, J. (2008), Welvaart meten als mission impossible?, *TPEdigitaal* 2(3): 1-9
- Veenhoven, R., (1999) The four qualities of life; ordering concepts and measures in the good life
- Veenhoven, R., (1996) Happy life-expectancy; a comprehensive measure of quality-of-life in nations
- Veenhoven, R. (2008), Meten van bruto nationaal geluk, *TPEdigitaal* 2(3): 10-34
- Veenhoven R. (2019) Kijk voor welvaart gewoon naar het aantal gelukkige levensjaren, *ESB* 104(4772s): 18-22
- Verbiest, P., M. van Tossun, F. Notten en G. Eding (2019) Bruto binnenlands product beschrijft slechts een aspect van welvaart, *ESB* 104(4772s): 12-18
- Went, R., (2019) Een mondiale beweging 'voorbij het bbp', *ESB* 104(4772s): 28-30
- Weterings, A., D. Diodato & M. van den Berge (2013) De veerkracht van regionale arbeidsmarkten, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving
- Weterings, A., O. Ivanova, D. Diodato, M. Lankhuizen, M. Thissen, K. Schure & R. Koelemeijer (2018), *Effecten van de energietransitie op de regionale arbeidsmarkt; een quickscan*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving

Met dank aan

Dit position paper heeft sterk geprofiteerd van de inzichten die voortkwamen uit een aantal interviews. We zijn de geïnterviewden zeer erkentelijk voor de gevoerde gesprekken. We weergaven van de gesprekken zijn verwerkt in het paper en komen voor rekening van de auteurs.

Geïnterviewden

Prof. Dr. Harry Garretsen	Rijksuniversiteit Groningen
Dr. Roderik Ponds	Atlas voor Gemeenten
Dr. Martijn Burger	Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. Dr. Frank van Oort	Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. Dr. Eveline van Leeuwen	WUR

Het paper heeft daarnaast geprofiteerd van inhoudelijke reacties van Anet Weterings, Olga Ivanova, Olav-Jan van Gerwen, Daniëlle Snellen, Hiddo Huitzing, Marc Hanou en Femke Verwest (allen PBL).

Bijlage 1

Tabel B1 Indicatoren uit de CBS monitor brede welvaart:

<u>Hier en Nu</u>	<u>Later</u>	<u>Elders</u>
<p>Materiele welvaart en welzijn: -tevredenheid met het leven -werkelijke individuele consumptie</p> <p>Gezondheid: -gezonde levensverwachting mannen -gezonde levensverwachting vrouwen -overgewicht</p> <p>Werken en leren: -langdurige werkloosheid -netto arbeidsparticipatie -opleidingsniveau -tevredenheid met vrijetijd -tijdverlies door files en vertraging</p> <p>Wonen: -kwaliteit van woningen</p> <p>Samenleving: -contact met vrienden, familie of collega's -inspraak en verantwoordingsplicht -vertrouwen in instituties -vertrouwen in mensen -vrijwilligerswerk</p> <p>Veiligheid: -slachtofferschap van misdaad</p> <p>Milieu: -beschermd natuurgebied -kwaliteit van zwemwater binnenwateren -living planet index -stedelijke blootstelling aan fijnere fractie van fijnstof</p>	<p>Economisch kapitaal: -fysieke kapitaalgoederen-voorraad -kennis- kapitaalgoederen-voorraad -totale schuld van huishoudens</p> <p>Natuurlijk kapitaal: -fossiele energiereserves -opgesteld vermogen hernieuwbare elektriciteit -beschermd natuurgebied -fosforoverschot -stikstofoverschot -living planet index -oppervlakte- en grondwaterwinning -stedelijke blootstelling aan fijnere fractie van fijnstof -cumulatieve Co2-emissies</p> <p>Menselijk kapitaal: -beroepsbevolking -gewerkte uren -opleidingsniveau -gezonde levensverwachting vrouwen -gezonde levensverwachting mannen</p> <p>Sociaal kapitaal: -vertrouwen in mensen -discriminatiegevoelens -vertrouwen in instituties</p>	<p>Handel en hulp: -ontwikkelingshulp -overdrachten -totale invoer uit LDC's</p> <p>Milieu en grondstoffen: -invoer fossiele energiedragers -invoer fossiele energiedragers uit LDC's -invoer metalen -invoer metalen uit LDC's -invoer niet-metaal mineralen -invoer -niet metaal mineralen uit LDC's -invoer biomassa -invoer biomassa uit LDC's -broeikasgasvoetafdruk</p>

Bron: CBS (2018a)